

Վ. ԱՔՐԱՀԱՄՅԱՆ

ՄԻՋՆԱԴԱՐՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԶԵՆՔԵՐԻ ՏԵՍԱԿՆԵՐԸ

Առանձնատիպ Հայաստանի Պետական
Պատմական թանգարանի «Աշխատություններ»
հատոր II-ից, 1949 թ.

ՀՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

ՎԱԼԵՆՏԻՆԱ ԱՐՐԱՀԱՄՅԱՆ

ՄԻՋՆԱԴԱՐՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԶԵՆՔԵՐԻ ՏԵՍԱԿՆԵՐԸ

Հայկական լեռնաշխարհում տեղի ունեցած բազմադարյան բախումների և կռիվների վկաններն են հանդիսանում բացի պատմագիրների վկայություններից, նաև նյութական կուլտուրայի հարուստ մնացորդները, որոնց մեջ զգալի տեղ են բռնում զենքերը: Այդ զենքերով կարելի է բնորոշել ժամանակի մարտական տեխնիկան, որը և հանդիսանում է մեր քննության նյութը:

Հայկական բարձրավանդակը 1-ին դարից մինչև 15-րդ դարը ենթակա է եղել տարբեր տիրապետողների, որոնց դեմ հայ ժողովուրդը շարունակ պայքարել է՝ իր անկախությունը և ազգային ինքնությունը պահպանելու համար:

Հայաստանը, ունենալով կարևոր ստրատեգիական նշանակություն, օտար նվաճողների համար դարձել էր կռվի հիմնական կենտրոնավայր և դրա համար էլ օտար նվաճողներն աշխատում էին իրենց ձեռքում պահել այն: Տիգրան Բ-ի գահ բարձրանալուց սկսած՝ Հայաստանի համար ստեղծվել էին բարենպաստ պայմաններ. Տիգրան Բ-ին հաջողվել էր ոչ միայն ստեղծել ուժեղ, միասնական անկախ պետություն, այլև կատարել նորանոր նվաճումներ և պայքարի դուրս գալ Արևմուտքում հետզհետե հզորացող և նվաճողական ձգտումներ ունեցող հռոմեական կայսրության, իսկ Արևելքում էլ Պարթևական հզոր պետության դեմ: Տիգրանն իր նվաճումների ընթացքում մտահոգված է եղել ռազմական տեխնիկայի կատարելագործման և բանակը հիմնովին վերակառուցելու հարցով. անհրաժեշտ էր բանակը հարձակողական և պաշտպանողական զենքերով ու զրահներով և մարտակառքերով հարմարեցնել մեծ պատերազմների պահանջներին. այլապես հնարավոր չէր լինի ոչ միայն պետության սահմաններն ընդարձակել, այլև չէր կարելի դիմադրել հարձակվողներին՝ երկիրը պաշտպանելու համար:

Սակայն, Հայաստանի համար ավելի ճակատագրական և կործանարար եղավ Պարսկաստանում հաստատված Սասանյան պետությունը, որն անընդհատ պատերազմների մեջ էր Հայաստանի հետ:

Հայ նախարարները Սասանյան Պարսկաստանի ոտնձգության դեմ ո՛չ թե լռում, այլ ռամիկ ժողովրդի հետ միասին բարձրացնում էին համաժողովրդական ապստամբություն, որի ղեկավարը հանդիսացավ ժամանակի ամենալավ ստրատեգ և տաղանդավոր զորավար Վարդան Մամիկոնյանը:

Ավարայրի ճակատամարտը հայ ժողովրդի հերոսական ելույթն էր սասանյան բռնակալության դեմ՝ իր կորցրած անկախությունը վերականգնելու համար:

7-րդ դարի 40-ական թվականներին Հայաստանը ենթարկվեց արաբական արշավանքներին և անցավ խալիֆայության երկարատև տիրապետության տակ: Հայկական բարձրավանդակը ինչքան որ ստրատեգիական նշանակություն ուներ Բյուզանդիայի համար՝ կասեցնելու արաբների առաջխաղացումը դեպի կայսրության պրովինցիաները, այնքան էլ կարևոր դեր էր խաղում խալիֆայության համար՝ ծունկի բերելու բյուզանդական կայսրությանը: Արաբներն իրենց արշավանքների ընթացքում զգացել էին հայ ժողովրդի դիմադրական ուժը, ահա թե ինչու արաբական խալիֆայությունը սկզբնական շրջանում անհամեմատ ավելի մեղմ քաղաքականություն վարեց Հայաստանի նկատմամբ:

Հայաստանում 8—9-րդ դարերում ավելի ուժեղացավ խալիֆայությունից ազատագրվելու պայքարը, որն արտահայտվեց մի շարք ապստամբություններով և երկարատև արյունալի կռիվներով. դրանցից հատկապես անհրաժեշտ է նշել 773—775 թ. թ. և 851 թ. մեծ ապստամբությունները:

Բագրատունյաց թագավորությունը, սկսած 10-րդ դարի վերջից, ոչ միայն վերջնականապես թոթափեց խալիֆայության լուծը և դադարեց նրանց հարկատու լինելուց, այլև սկսեց ինքնուրույն քաղաքականություն վարել Բյուզանդիայի հետ:

Բագրատունյաց թագավորության անկումից հետո, Բյուզանդիան աշխատեց քայքայել Հայկական բարձրավանդակի ռազմական ուժը, բայց ինքն էլ անկարող եղավ պաշտպանել Հայաստանի սահմանները՝ սելջուկ թուրքերի արշավանքներից: Այդ պատճառով իսկ 13-րդ դարի կեսերին Հայաստանը ենթարկվեց մոնղոլների ուժեղ հարձակմանը և այնուհետև, 15-րդ դարում, ոտնա-

կոխ եղավ կենկթեմուրի հրոսակախմբերի կողմից և հասավ ծայր աստիճան քայքայման: Այդ բոլորի հետևանքը եղավ այն, որ նա զրկվեց իր ինքնուրույն պետությունը կազմակերպելու հնարավորությունից: Այդ երկարատև և դարավոր կռիվների ընթացքում Հայաստանում գործածված զենքերը բազմազան են եղել, ժամանակի ընթացքում նրանք ենթարկվել են վերամշակման, առաջ են եկել զենքի նոր տեսակներ, որոնք կիրառվել են մեր երկրում թե՛ հայկական զորքի, թե՛ նույն հողամասում կռվող օտար իշխողների կողմից:

Հայաստանը մետաղագործության հետ կապված արհեստների զարգացման համար միշտ էլ ունեցել է նյութական բազա, որովհետև Հայկական բարձրավանդակը հարուստ է եղել բազմատեսակ մետաղահանքերով: Դեռևս երկրորդ հազարամյակի սկզբից Հայաստանի բնիկները ծանոթ են եղել մետաղին, մշակել և օգտագործել են այն, իսկ միջին դարերում, բնականաբար, մետաղագործությունը տեխնիկական տեսակետից ավելի կատարելագործվում ու զարգանում է:

Հայ պատմագիրները զանազան կապակցությամբ հիշում են Հայաստանում օգտագործված տարբեր հանքերի մասին: Այսպես՝ Հակոբ Մծբնա հայրապետի մասին հիշվում է, թե նա ճանապարհորդելով Ռշտունիքով՝ «Գայր հասանէր ի լեառն երկաթահատացրն և կապարահատացն»,¹ իսկ Փարպեցին հիշում է՝ «երկաթ ելանէր յԱյրարատ նահանգէն». ապա շարունակում է՝ «եւ պղինձ ելանէր յԱյրարատ նահանգէն»:

Հույն պատմագիրները (6-րդ դար մ. թ. ա.), հենվելով հին աղբյուրների վրա, վկայում են, որ Սև ծովի հարավ-արևելյան երկրներում ապրում էր խալիբ անունով վարժ ու փորձված երկաթագործ մի ցեղ, որի անունը հույների մեջ դարձել էր անվանական բառ՝ «խալիպ», որով նրանք անվանում էին պողպատը, մշակված երկաթի այդ ամենաբարձր տեսակն ու ամենադժվար դարբնումի արդյունքը:²

¹ Փ. Բ ու զ ա ն դ, «Պատմութիւն Հայոց», Վենետիկ, 1832 թ., էջ 24:

² Պրոֆ. Խ. Ս ա մ վ ե լ յ ա ն, «Հին Հայաստանի կուլտուրան», Բ. հատոր, էջ 14:

Արաբ պատմիչ Իբն Բատուտայի աշխատությունից տեղեկանում ենք Երզնկայի պղնձի հանքերի, պղնձե ամանների և «Բայսուզ»-ների (աշտանակների) մասին:¹

12—13-րդ դարի արաբ ճանապարհորդ Յակուտի աշխարհագրական բառարանում մատնանշված են երկաթի հանքեր Վարաժնունիքում և Բալուի մոտ, իսկ պղնձե հանքեր՝ Գուգարքում:

Կիրակոս Գանձակեցին, խոսելով մոնղոլական հարկային քաղաքականության մասին, հիշում է, որ երկաթահանքերն ու աղահանքերը հարկի տակ էին գտնվում, միևնույն ժամանակ ավելացնում է, թե՝ «այլև զծովակս, և զլիճս ձկնորսաց, և զերկաթահանս, զդարբինս... և զամենայն աղահանսն առին...»:²

17-րդ դարի մատենագիր Հակոբ Կարնեցին իր «Տեղագիր Վերին Հայոց» փոքրիկ աշխատության մեջ հետաքրքրական տեղեկություններ է տալիս Գյումուշխանի հանքերի մասին: «Եւ անտի ուղիղ ի կողմն հիւսիսոյ ձորն է Մանախոյ. ունի գիւղք և փոքր քերդօրայք... եւ ունի քաղաք զԿիւմիւշխանան... եւ բնակիչք սորա հայ և հոռոմք բազում... և ելանէ աստի ոսկի և արծաթ ընտիր բազում. ելանէ նաև պղինձ, արճիճ և երկաթ բազում, որ Արզրում և շրջակայքն նորա լնում»:³

Բացի գրավոր աղբյուրներից, մեզ հասել են հնից մնացած բազմաթիվ մետաղե առարկաներ, որոնք ցույց են տալիս մետաղագործության զարգացած վիճակը հին Հայաստանում:

Ինչպես գիտենք, ուրարտացիների ժամանակ մետաղի մշակման գործը գտնվում էր բարձր աստիճանի վրա. դա երևում է Վանի և Կարմիր Բլուրի 8-րդ և 7-րդ դարերի (մ. թ. ա.) մնացորդներից: Այդ նույն դարերում, մետաղագործության տեխնիկայի զարգացումով, խիստ տարածվեց երկաթագործությունը, արհեստավորները տիրապետեցին երկաթագործության մշակման տեխնիկային: Երկաթի ձուլման համար պահանջվում էր ջերմության խիստ բարձր աստիճան և ավելի մեծ արվեստ՝ դարբնելու համար: Ուրարտացիների օրով իսկ երկաթից սրատրաստված գործիքները և զենքերը դարձան խիստ անհրաժեշտություն և մասամբ

1 Ի Բ Ն Բ ա տ ու տ ա, Թարգմ. պրոֆ. Աճառյանի, Երևան, 1940 թ., էջ 31:

2 Կ. Գ ա ն ձ ա կ ե ց ի, «Պատմություն Հայոց», Թիֆլիս, 1912 թ., էջ 349:

3 Յ ա կ ո ր Կ ա ր ն ե ց ի, Տեղագիր Վերին Հայոց, Վաղարշապատ, 1903, էջ 15: Հմմտ. է «Հույն պատմիչների վկայությունը հին Հայաստանի ոսկե հանքերի և նրանց տեղի մասին», Գիտական Տեղեկագիր ՀՍՍՀ Պետ. Համալսարանի, № 1, Երևան, 1925 թ., էջ 4:

գործադրությունից դուրս հանվեցին բրոնզե ու պղնձե գործիքները և զենքերը, երկաթը որպես ավելի դիմացկուն և ավելի կարծր մետաղ մնաց իբրև գերիշխող, որից պատրաստվում էին զենքի ամենակարևոր մասերը:

Այսպիսով, մետաղը դառնում է մի հզոր միջոց, որը փոխում է մարդկային պատմությունը, կատարելագործելով արտադրության միջոցները և զարգացնելով աշխատանքի արտադրողականութունը: Միաժամանակ զենքն արդեն իշխող դասին հնարավորություն է տալիս համիշտակելու հազարավոր մարդկանց աշխատանքի արդյունքները՝ հասցնելով նրանց ճորտացման և ստրկացման աստիճանին:

Հայկական լեռնաշխարհում բրոնզի ու վաղագույն երկաթի դարին պատկանող պեղված դամբարաններում մենք տեսնում ենք մետաղյա տարբեր տեսակի զենքեր: Հնագարյան մարդն իր գոյությունը պահպանելու, բնությունից իր ապրուստի միջոցները հայթայթելու և միաժամանակ գիշատիչ գաղաններից պաշտպանվելու համար ստեղծել է զենքը, որը եղել է քարից, ոսկրից, փայտից, իսկ հետագայում նաև մետաղներից, և որը երկար դարերի ընթացքում կատարելագործվել է: Այդ ժամանակաշրջանում մարտական և տնտեսական գործիքների միջև գրեթե շատ քիչ էր նրկատվում տարբերություն. օրինակ՝ քարե կամ բրոնզե տապարը հին մարդու համար ծառայել է թե՛ իբրև տնտեսական գործիք և թե՛ իբրև մարտական զենք: Նույնը կարելի է ասել դանակի և այլ գործիքների մասին:

Հնագույն շրջանին պատկանող բնակավայրերից հարուստ և արժեքավոր նյութ ենք ստացել Թուրադկալայի, Որնակի, Լոռու, Շեյթանդաղի, Ռեդկին-Լագերի և Նրվանդ Լալայանի մի շարք հնավայրերի պեղումներից, իսկ վերջին տարիներում Կիրովականի դամբարաններից և Կարմիր Բլուրի պեղումներից: Այդ պեղածո նյութերից մեծ արժեք են ներկայացնում տապար ձուլելու կաղապարները, վահանը, կապարձը և սաղավարտը, որոնք հայտաբերվել են Կարմիր Բլուրի պեղումների ժամանակ:

Պեղածո նյութերը հարուստ են տարբեր տեսակի նետերով, դաշույններով, սուսերներով, սակրերով. սակայն դաշույնը եղել է գերիշխող զենք: Գտնված սուսերներից ամենից լավ պահպանվել է Չորագեսի պեղումներից հայտնաբերվածը, որի երկարությունը 91 սմ. է:

Պեղումների միջոցով ձեռք բերված վերոհիշյալ նյութերը պատկանում են հնագույն ժամանակաշրջանին, իսկ մեր ուսումնասիրությունը գլխավորապես վերաբերում է միջնադարին, որը, դժբախտաբար, զենքերի իրական մնացորդներով համեմատաբար աղքատ է:

Միջնադարյան Հայաստանը, ինչպես ցույց են տալիս գրավոր փաստերը, երկարատև կռիվների ու բախումների պայմաններում խոշոր կառուցողական գործ է կատարել ոչ միայն կրոնական շենքերի, այլև պաշտպանական մի շարք միջոցառումների ասպարեզում: Այսպես, օրինակ, կառուցվել են պարիսպներ, աշտարակներ և բերդեր, որոնք հիմնական միջոցառումներ էին քաղաքը հարձակումներից պաշտպանելու համար: Միջնադարում Հայաստանի նշանավոր կենտրոններն էին՝ Դվինը, Անին, Մանազկերտը, Խլաթը, Կարինը, Արծնը և Կարսը. պետք է նկատել, որ այդ քաղաքների ամրացումն սկսվել է նրանց հիմնադրման օրից. ավելորդ չէր լինի այստեղ այդ քաղաքներից հիշել Դվինը, որի ամրացումն ու պարսպապատումը սկսվել է դեռևս 4—5-րդ դարերում և որն ավելի ամրացվեց Աբդուլ-Ազիզի օրով: Արաբ պատմիչների տվյալներից երևում է, որ 8-րդ դարի սկզբում Հայաստանի ոստիկան Աբդուլ-Ազիզին հանձնարարված է եղել վերաշինել Դվինը նախկինից ավելի ամուր. «Շինէր վերստին զքաղաքն Դուին հզօրագոյն և ընդարձականիստ մեծութեամբ քան զառաջինն, և ամրացուցանէր դրամբք և դռնափակօք, անցուցանէր շուրջ զպարսպովն պարկէնս փոսից լցեալ ջուր յապաստան ամրոցին»:¹

Մի այլ տեղում դարձյալ Ղևոնդ Երեցը, խոսելով Արտավազդ Մամիկոնյանի մասին, տեղեկություն է տալիս նաև Դվինում գոյություն ունեցող զինապահեստի մասին: Նա գրում է.

«Եւ սկիզբն բանիս այսորիկ լինէր ի ձեռն Արտաւազդայ, որ էր ի տանէ Մամիկոնէից, որոյ երթեալ ի մայրաքաղաքն Դուին՝ կազմութիւն մեծ առնէր զօրաց իւրոց. և ստանայր անդ զէնս և անօթս պատերազմի, և վառէր զինքն զրահիւք և սաղավարտիւք և ամենայն սպառազինութեամբք»:²

Վերոհիշյալ փաստը ցույց է տալիս, որ այդ դարաշրջանում Դվինում եղել է խոշոր զինապահեստ: Զինագործության խոշոր կենտրոններ են եղել էրզրումը և Խլաթը, որտեղ պատրաստվել են

¹ Ղևոնդ ե ա յ մեծի վարդապետի «Պատմութիւն հայոց», Ս.-Պետերբուրգ, 1887 թ., էջ 36:

² Անդ, էջ 138:

զենքեր, որոնց մի մասը նույնիսկ արտահանվել է տարբեր երկրներ: Ինչպես արևելյան մի շարք երկրներում, այնպես էլ Հայաստանում զորամասերի հետ միշտ տանում էին զինագործ արհեստավորների հատուկ խմբեր, որոնք ճանապարհներին աշխատում էին զորքի կարիքների համար, այն է՝ վերանորոգում էին վնասված զենքերը կամ թե սլաքառատում էին նորերը: Այդ առթիվ մեր պատմիչներից Ղևոնդ Նրեցը հետաքրքիր տեղեկություն է հաղորդում:

«Հասան էին ի դաւառն Բագրեւանդ ի գիւղն Արձնի. անդ հարկան էին զբանակս իւրեանց առ եզերք գետոյն որ ընդ նա անցանէ, և ընդ նոսա ամենայն արուեստականք և յարդարիչք զինուց, որք պատրաստէին զէնս և անօթս պատերազմի»:¹

Բացի այդ՝ զինագործություն մասին տեղեկություն ունենք նաև հին ձեռագրերից, ինչպես օրինակ 1221 թվին Անիից մեզ հասած երազահանում,² որն արաբերենից թարգմանված է հայերենի: Այդ երազահանում կան արհեստներին վերաբերող մի քանի արաբական բառեր: Այդտեղ «զինագործությունը» հայերեն թարգմանության մեջ պահպանել է սլեհարար բառը, արաբերեն «սլեհ», ավելացրած հայերեն «արար» վերջավորությունը: Այս բառը գործածական է եղել նաև Բագրատունիների ժամանակ, իսկ այդ ապացույց է, որ զինագործությունը տվյալ ժամանակաշրջանում եղել է շատ տարածված արհեստ և «զինագործ» բառի կողքին պահպանվել է «սլեհարար», որ նույնպես դարձել է գործածական:

Հայ պատմիչների մոտ կան քաղմաթիվ հիշատակություններ զորքի և զորավարների սպառազինման մասին: Նրանք նույնիսկ հիշատակում են յուրաքանչյուր զենքի տեսակներն առանձին անուններով: Հայ պատմիչների կողմից հիշատակված և Հայաստանում գործածված զենքերն անվանապես և ֆունկցիոնալ տեսակետից քիչ են փոփոխության ենթարկվել: Հին ժամանակներից ի վեր գործածված զենքերն իրենց գոյությունը պահպանել են նաև հետագա դարերում, միայն տեխնիկապես ավելի մշակված:

Հայաստանի աշխարհագրական պայմանները՝ սարահարթերը, հովիտները և լեռների կտրվածությունը, պատճառներից մեկն էր, որ Հայաստանում առաջացան քաղմաթիվ նախարարական ինքնուրույն տներ, որոնք տնտեսական և քաղաքական հար-

¹ Ղևոնդ ե ա յ մեծի վարդապետի «Պատմութիւն Հայոց», էջ 148:

² Պետական Ձեռագրատուն, № 695, էջ 187:

ցերում վարում էին ինքնուրույն քաղաքականություն, տնօրինելով ինչպես հարկերի գործը, այնպես էլ զորքի հարցը: Միայն պատերազմի պայմաններում, երբ սպառնում էր ընդհանուր վտանգ, ամեն մի նախարարություն իր ունեցած զորամասով օգնության էր գալիս Արշակունի թագավորին և ենթարկվում էր մի ընդհանուր հրամանատարի՝ Հայաստանի սպարապետին:

Հայկական զորքը հիմնականում եղել է երկու տեսակ՝ հետեւակ, որ մեծ թիվն էր կազմում, և հեծելազոր, որ նույնպես բավականին շատ էր: Զորքի տեսակների և քանակի մասին մենք տեղեկություն ունենք Արտաշիսյան դինաստիայից էլ առաջ: Այդ մասին մեզ հաղորդում է հույն պատմիչներից Քսենեֆոնը: Նա Արմենիայի մասին հիշատակում է, որ նրանց հետևակի թիվը հասնում էր 40 հազարի, իսկ հեծելազորը՝ 8 հազարի: Տիգրան Բ-ի օրով զորքի թիվը ավելի է մեծանում և ռազմական գործը տեխնիկական տեսակետից է՛լ ավելի է զարգանում: Բացի առանձին ֆեոդալների զորամասերից՝ հայոց արքունիքին կից գոյություն ունեւ հեծյալներից և հետևակից բաղկացած առանձին զորախումբ, որ կազմված էր ազատներից (մանր հողատերերից) և դրա համար էլ կոչվում էր ազատագունդ կամ ազատազոր:

Հայկական զորքը տարբեր ժամանակաշրջաններում քանակական տեսակետից եղել է տարբեր: Հայաստանը բավականին զորք է ունեցել Արտաշիսյան դինաստիայի և հատկապես Տիգրան Բ-ի ժամանակ: Մ. Խորենացու մոտ գործածված ուշագրավ մի դարձվածքից երևում է, որ հայկական զորքն այնքան շատ էր, որ նրանց հաշվում էին միայն քարեր գցելով. «Յայնժամ հրաման տայ Արատաշէս զօր յարուցանել յարեւելից և ի հիւսիսոյ բազում յոյժ, մինչև որ դիտել նմա զհամարն, այլ յանցս և յիջևանս քար ըստ մարդաթուի կարակառ՝ նշան բազմութեանն թողուլ»¹ Որքան էլ այս տեղեկությունը պատմիչի կողմից չափազանցված լինի, այնուամենայնիվ փաստը մնում է փաստ, որ իրոք, այդ ժամանակ Հայաստանը մեծ բանակ պետք է ունեցած լինի, այլ կերպ հնարավոր չէր մեծ նվաճումներ կատարել: Իսկ ավելի ուշ, հայ Արշակունիների շրջանում, հայկական զորքի թվի մասին տեղեկություն է տալիս Փավստոս Բուզանդը: Արշակ Բ-ի և Շապուհի կռիվների մասին խոսելիս՝ Բուզանդն ասում է.

¹ Մ ո վ ս է ս ի Խ ո Ր Ե ն ա ջ ո յ «Պատմութիւն Հայոց», Թիֆլիս, 1913 թ., էջ 115:

«Ապա տայր հրաման թագաւորն Արշակ Վասակայ իւրում սպարապետին, գունդ գումարել, զօրս պատրաստել: Եւ նա վաղ-վաղակի կատարէր զհրամանս թագաւորին. շորեքհարիւր հազար զօր կուռ վառեալք, որ ընտիրք և պատերազմողք էին, լի արութեամբ արուեստաց նահատակութեան»:¹ Իսկ Մուշեղի սպարապետության ժամանակ Բուզանդը գրում է. «Սպարապետն հայոց Մուշեղ ժողովէր զամենայն զօրսն Հայոց աւելի ևս քան զընսուն հազար, և կազմէին պատրաստութեամբ»:²

Զնայած Արշակունիների տիրապետության ժամանակ ավելի են դրսևորվում հայ ֆեոդալների սեպարատիստական ձգտումները, որոնք, ի դեպ, բացասական ազդեցություն են ունենում ռազմական ուժի քանակի վրա, սակայն վտանգի դեպքում, ինչպես ասացինք, այդ անշատ նախարարական զորքերը, մանավանդ Արշակ Բ-ի բանտարկությունից հետո, միասնական կերպով էին հանդես գալիս և անձնվիրաբար կռվում հանուն իրենց հայրենիքի անկախության: Այդ երևույթն այնքան ուժեղ է արտահայտվել, որ նույնիսկ պարսից Շապուհ արքան հայկական զորքի մասին զարմանքով և գովասանքով է ասել՝ «Զի այնչափ ամբ են՝ զի տէրն նոցա Արշակ կորուսեալ է ի նոցանէն, և նոքա ի պատերազմին ի նա խրախուսէին...»: Շարունակության մեջ նա ավելացնում է. «Երանի որ Հայոց գնդին տէր իցէ, այնպիսի տիրասէր և միաբան միամիտ զօրացն»:³

Արշակունյաց տոհմի անկումից հետո հայկական զորքի թիվը պակասում է: Թեև Եղիշե պատմիչը հայտնում է, որ Վարդանանց ճակատամարտին հայերի կողմից 66.000 մարդ էր մասնակցում, սակայն դրանց մի մասն առանց զենքի և առանց ռազմական հանդերձանքի էր: Հետագայում Հայկական բարձրավանդակը հիմնականում զրկվում է պաշտպանողական ուժից: Եվ այդ բոլորը շնորհիվ այն հանգամանքի, որ Բյուզանդական կայսրությունը Հայաստանի նկատմամբ վարում էր տեղահանման քաղաքականություն, որը ուժեղ կերպով արտահայտվեց Վասիլ Բ-ի ժամանակ: Այդ քաղաքականության հետևանքով Հայաստանի ռազմական դիմադրական ուժը գնալով պակասեց: 11-րդ դարի պատմիչ Ա. Լաստիվերտցին մռայլ գույներով է նկարագրում հայկական զորքի նվազումը և տեղահանման դեպքերը: Պատմիչը դառ-

1 Փ. Բուզանդ, «Պատմութիւն Հայոց», Վենետիկ, 1832, էջ 130:

2 Անդ, էջ 192:

3 Անդ, էջ 202:

Նետ և աղեղ.— Այս զենքը հանդիսանալով հնագույն տեսակներից մեկը, մեծ դեր է կատարել Հայկական բարձրավանդակում տեղի ունեցած բոլոր կռիվներում:

Նետ կամ սլաք, որ երբեմն կոչվել է ձիգ, փիփն, կամ դերձակ, փոքր էր լինում և անկոթ, պատրաստում էին օբսիդիան քարից, բրոնզից և երկաթից, իսկ շատ հին ժամանակ՝ նույնիսկ ոսկրից (այդպիսի նմուշներ մենք ունենք Շենգավթի 3-րդ հազարամյակին պատկանող բնակավայրի պեղումներից): Նետերն ունեն տարբեր ձևեր՝ տերեւաձև, կողավոր, գլանաձև, նույնիսկ եռաթև: Նետերը մեծ քանակությամբ պահվում էին ռազմիկի կողքից կախվող հատուկ պատյանում, որը կոչվում էր կապարն կամ պատկանդարան:¹ Աղեղը կաղմված էր լինում երկու մասից՝ կամարից և լարից: Կամարը պատրաստում էին ճկուն փայտից և եղեգնից, իսկ լարը՝ աղիքից կամ կաշվից: Այս զենքի գործածության մասին մենք տեղեկություն ունենք ոչ միայն Արտաշիսյան շրջանից, այլ ավելի հին ժամանակներից և այն էլ գերազանցապես նյութական կուլտուրայի մնացորդներից, որոնցով հարուստ է Հայկական բարձրավանդակը:

Նետ ու աղեղով է պատկերացված շատ հին ժամանակների հայկական առասպելների մեջ Հայկ Նահապետը, որն ըստ 5-րդ դարում գրի առած ավանդության՝ հայ ժողովրդի նախահայրն է:

Նետ ու աղեղի կողքին, որպես հնագույն հարվածող մարտական զենք, հիշվում է պարսատիկը:

Մեր պատմիչները միշտ էլ, աղեղնավորների հետ միասին, հիշել են պարսատիկավորների հատուկ գնդերը, որոնք թշնամուն հարվածում էին քարերով: Պարսատիկը շատ հասարակ կառուցվածք ունի, նա կաշվից երկար երիզ է, կենտրոնը լայն է և կըրկնաժալ գոգավոր մաս ունի, որտեղ դրվում է պարսաքարը: Հովհան Մամիկոնյանն իր «Պատմութիւն Տարօնոյ» գրքի մեջ, խոսելով պարսիկների դեմ Սմբատ Բագրատունու մղած կռիվների մասին, հիշատակում է պարսատիկավորների հատուկ գնդեր, որոնք մեծ քանակությամբ պարսկական զորք են կոտորել:

«Հասեալ յայն տեղի՝ որ կոչի Գողոց աղբեր, և դարձան ի վերայ նոցա ձիատարքն, և հարին պարսաքարօք և աղեղամբք հինգհարելը և քսան այր»:² Մի ուրիշ տեղ հիշում է՝ «զկնի նե-

¹ Եղգ 2 է, «Պատմութիւն Վարդանանց», Տիփլիս, 1904 թ., էջ 12:

² Յ. Մամիկոնեան եպիսկոպոսի «Պատմութիւն Տարօնոյ», Վենետիկ, 1832, էջ 39 և 48:

տիւք և պարսաքարամբք և գլօք¹ կոտորեցին արս երկու հազար և ութ հարերը: Նույն զենքի մասին հիշատակություն ունի նաև 10-րդ դարի պատմիչ Թովմա Արծրունին,² իսկ 13-րդ դարի պատմիչ Ստեփանոս Օրբելյանը հիշում է նույնպես պարսաքարերի օգտագործումը կռվի ժամանակ: Խոսելով Բաղաբերդի պաշարման մասին, նա հիշատակում է, որ տեղի բնակիչները թշնամուց պաշտպանվում էին պարսաքարերով և մեծ քարեր գլորելով:³

Ուրարտացիները, որոնք անընդհատ պատերազմի մեջ են եղել ժամանակակից ամենաուժեղ պետության՝ Ասորեստանի հետ, իրենց գործածած զենքերի մեջ նույնպես մեծ տեղ են տվել նետին ու աղեղին: Ուրարտացիների տիրապետության ժամանակի վերաբերյալ մեզ հարուստ նյութեր են տվել դամբարանային պեղումները, որոնց ընթացքում հայտաբերվել են նետի ոսկրե, քարե և մետաղե բազմաթիվ ծայրեր: Այդ դարաշրջանի աղեղի ձևի մասին մենք գաղափար ենք կազմում ուրարտական և ասորեստանյան քանդակներից: Ուրարտական հետևակը զինված էր նետ ու աղեղով: Ռազմակառքում եղած երկու մարտիկներից մեկն անպայման զինված էր լինում նետ ու աղեղով, իսկ ռազմակառքի ետևից գնում էին աղեղնավորներ և պարսատիկավորներ:⁴

Պատերազմի աստված Թեյշեբան ուրարտացիների գլխավոր աստվածներից մեկն էր հանդիսանում, որին նվիրված էր մի այնպիսի խոշոր ամրացված քաղաք, ինչպիսին էր Կարմիր Բլուրի բերդը, որը գտնվում է Երևանից ոչ հեռու: Այդտեղ ուրարտական ամրոցի պեղումների ժամանակ գտնվել է Թեյշեբա աստծու բրոնզե արձանիկը և հետևակ ու ռազմասացվի մեջ կանգնած բազմաթիվ աղեղնավորների քանդակազարդեր:

Ուրարտացիներից հետո Հայաստանում կազմավորվեց հայ ժողովուրդը, որ շուտով ընկավ Աքիմենյան Պարսկաստանի տիրապետության տակ, քայց իր անկախությունը վերականգնելու համար մի քանի անգամ ապստամբեց Պարսկաստանի հզոր արքաներից մեկի՝ Դարեհ առաջինի դեմ: Այդ մասին արձանագրված է Բեհիսթունի ժայռի վրա: Այս փաստը ցույց է տալիս, որ հայերը ռազմական տեսակետից 6-րդ դարի վերջին քառորդում մեծ ուժ էին

¹ Գիլ կոչվել են այն մեծ քարերը, որոնք պատերազմի ժամանակ բարձունքներից կամ ժայռերի գլխից գլորում էին թշնամու վրա:

² Թ. Արծրունի, «Պատմութիւն...», էջ 214:

³ Ս. Օրբելյան, էջ 36:

⁴ Այդպիսի մի տեսարան քանդակված է Բալվատի դռների վրա, որտեղ ուրարտացիները անձնատուր են լինում ասորեստանցիներին:

ներկայացնում, որոնց դեմ Դարեհը ստիպված է լինում մի շարք ճակատամարտեր մղել: Հույն պատմիչներից Քսենոֆոնը «Վարք Կյուրոսի» — (Կյուրապետիա) աշխատության մեջ տեղեկություն է տալիս, որ մարական տիրապետության ժամանակ Կիաքսար թագավորն իրեն օգնելու համար արմեններից պահանջել և ասացել է թե՛ հետևակ և թե՛ հեծելազոր, որոնք գործ էին ածում նեո ու աղեղ: Նույն պատմիչը հայերի աղեղների մասին գրում է. «Հայերի աղեղները երեք կանգուն են, և նրանց նետերը երկու կանգուն, որոնք անցնում են վահանների և զրահների միջից»:¹

Ավելի ուշ շրջանի վերաբերյալ՝ հայ պատմագիրներից Մ. Խորենացին, երբ մանրամասն նկարագրում է Հայկի և Բելի կռիվները, հիշում է, որ Բելն իր հետևակ զորքով գալիս է պատերազմելու Հայկի դեմ, իսկ Հայկը հավաքում է իր մոտիկ բարեկամներին և դիմադրում. «արս քաջս և աղեղնաւորս, թուով յոյժ նուազունս»:² Հայկը տեսնելով Բելին ամբողջովին զինված զենք ու զրահով՝ իր ուժերը բաժանում է աջ և ձախ թևերի, «զի արք կորովիք էին յաղեղն և ի սուսեր»:³ Եսպա պատմագիրը Հայկի մասին ասում է. «Ձայս իմացեալ աղեղնաւորին Հայկայ, յառաջ վարէ զինքն, մօտ հասանէ յարքայն, լի քարշէ պինդ զլայնալիճն, դիպուցանէ զերեքթևեանն կրծից տախտակին, և շեշտ ընդ մէջ թիկանցն թափանցիկ լեալ՝ յերկիր անկանի սլաքն»:⁴

Վերոհիշյալ մեջբերումից արդեն երևում է, որ կռվի ժամանակ կարևոր դեր էր խաղում նեո ու աղեղը, որն իր նշանակությունը պահպանում է նաև հետագա դարերում:

Արտաշիսյան դինաստիայի հաստատումից հետո, հատկապես Տիգրան 2-րդի թագավորության ժամանակ, հայկական բանակը ոչ միայն վերակառուցվում է և քանակապես ավելանում, այլև, շնորհիվ տեղի ունեցած երկարատև կռիվների, ձեռք է բերում ռազմական արվեստի մեծ փորձ և տեխնիկապես է՛լ ավելի առաջադիմում:

Տիգրան 2-րդի հիմնական գործերից մեկն այն եղավ, որ բացի սահմանապահ բղեշխների հաստատումից, փոխեց նաև զորքի բնույթը: «Հետևակամարտքն ի վերայ ուսոց ձիոց բերեալք, և պարսաւորքն առ հասարակ դիպաղեղունք, և շերտաւորքն ի սուսեր

¹ Ք ս ե ն ֆ ո ն , Գ ի ռ ք Դ . :

² Մ ո վ ս է ս ի Խ ո ռ ե ն ա ց լ ո յ «Պատմութիւն Հայոց», 1913, էջ 38:

³ Ա ն դ , էջ 39:

⁴ Ա ն դ , էջ 40:

և ի տէգ նիզակի վառեալք, մերկքն վահանօք և զգեստիւք երկաթոյ պարածածկեալք»:¹ Հայերի նետաձգութեան մասին տեղեկութիւն է տալիս նաև հույն պատմիչներից Դիոն Կասիոսը, երբ նա հիշատակում է Տիգրան Մեծի պատերազմը Լուկուլոսի դեմ: Տիգրանականերտի գրաւման ժամանակ պատմիչը հիշում է, որ հունական զորքը Արածանին անցնելիս՝ կռվի է բռնվում հայ զորքի հետ, շարունակութեան մեջ նա ավելացնում է, թե Տիգրանը ոչ միայն պարտութիւն չէր կրել, այլ, ընդհակառակը, ինքն էր ծանր հարված հասցրել հակառակորդին: Տիգրանի հեծելազորը, ինչպես պարզ վկայում է ինքը Դիոնը, որը վնաս չէր կրել թշնամուց, սակայն ետ դառնալով և, հետապնդող հռոմայեցիների վրա նետեր արձակելով՝ նրանցից շատերին սպանել և շատերին էլ վիրավորել էր: Այս կռվում ևս Տիգրանը գործադրել էր հատուկ տակտիկա — ոչ թե՛ վճռական մարտի բռնվել, այլ հանկարծակի հարված հասցնել թշնամուն և խույս տալ նրա հարվածներից: Տիգրանի հեծելազորի փախուստը պարզապես կեղծ փախուստ էր, որի միջոցին նետաձիգ արագաշարժ ձիավորները նոր ջարդ էին տալիս թշնամուն:² Միաժամանակ նշում է, որ Տիգրանի հեծելազորի փախուստը կեղծ էր, որովհետև հայ նետաձիգները այդ տակտիկան օգտագործելով, իրենց նետերով լամ ջարդ էին տալիս հռոմեական զորքին: Չամշյանը, օգտվելով Դիոն Կասիոսից, Լուկուլոսի և Տիգրանի պատերազմների մասին գրում է. «Լուեալ Տիգրանայ՝ թէ առաւ Տիգրանականերտ, արձակեաց փութանակի զհեծելազօրս իւրի վերա Լուկուղեայ. որոց ի ճանապարհի պատահեալ հեծելոցն հռովմայեցւոց՝ զօրս եղեալ էր Ղուկուղէս, հարին զնոսա շարաշար յոյժ: Իբրև դայն լուաւ Ղուկուղէս՝ որ հեռի էր ի տեղւոջէ անտի, զահի հարաւ և շուարեցաւ. և առեալ նոյն ժամայն զվահանաւորս իւր՝ փութացաւ հասանել յօգնութիւն նոցա, իսկ հեծելազօրք հայոց՝ փախուստ կեղծելով դարձան յետս: Եւ ի պնդիլ Ղուկուղեայ զկնի նոցա վտանգեցան զօրք նորա առ հասարակ ի շարաշար խոցուածոց նետիցն հայոց. քանզի որպէս գրէ աստ Դիովն — հզօրագոյն էին հեծելազորքն հայոց. և սլաքք նետից նոցա ագուցեալ էին յայլ սլաք սայրասուր անբևեռ. որոց ընդ հարկանիլն ի մարմին՝ եթէ շանցանէին յայնկոյս մնայր ի ներքս մխեալ անբևեռ սլաքն. և ոչ գոյր հնար բժշկութեան. զի չէր կարելի հանել դայն. և զի ան-

¹ Մ. Խորենացու «Պատմութիւն հայոց», Թիֆլիս, 1913, էջ 74:

² Ա. Կադ. Հ. Մասանդյան, Տիգրան 2-րդ և հռոմ, Երևան, 1940, էջ 154:

վրէպ դիպեցուցանէին հայք զնետսն, բազումք անկանէին անտի հռովմայեցոց»:¹

3-րդ դարի կեսերին Արևելքում հանդես եկավ Սասանյան Պարսկաստանը, որի հետևանքով Հայաստանի անկախությունն ավելի վտանգվեց: Փ. Բուզանդի պատմությունից երևում է, որ Տրդատի, Արշակ Բ-ի և Պապի թագավորության ժամանակ մի կողմից ներքին կենտրոնախույս ուժերի, իսկ մյուս կողմից Սասանյան Պարսկաստանի արքա Շապուհ 2-րդի սպառնալիքի և հարվածի տակ Հայաստանին սպառնում էին մեծ աղետներ: Հայ-պարսկական պատերազմներում հայկական զորքը շատ անգամ հաղթանակել է շնորհիվ իր մարտունակության և տակտիկայի:

Վասակ Մամիկոնյանի մղած կռիվներից մեկում պատմիչը մեկ առ մեկ թվելով հայկական զորքի տեսակները և նրանց խմբերն ըստ զինվածության, հիշում է նաև. «աղեղնաւորք, անվրէպք կորովիք...»:²

Հայկական այդ գնդերը, որոնք կրում էին նետ ու աղեղ, մարտին մասնակցում էին ավելի հեռվից, նրանց նետերը, ըստ պատմիչի, խիստ դիպուկ և ուժեղ հարվածող էին. մինչև իսկ նետով նրանք կարողանում էին փղին տապալել՝ «հարկանէր զնետս փղին և անդէն ընկենոյր զփիղն ի վերայ անձին իւրոյ»:³

Նետ ու աղեղի ձևի մասին պարզ պատկերացում է տալիս Արշակունյաց դարաշրջանին պատկանող Ախցի հուշարձանը: Այդ հուշարձանը մի փոքրիկ գետնահարկ դամբարան է, որի տանիքը հավասար է գետնին և արևմտյան կողմից ունի մի ցածր մուտք: Հուշարձանն իր կառուցվածքով և քանդակներով տվյալ ժամանակաշրջանի համար եզակի է. ներսից երկու թևերի վրա կան դամբարաններ, որոնց վրա դրված քարապատները զարդարված է խաչի, խաղողի ողկույզների, կենդանիների ու մարդկանց բարձրաքանդակներով: Այդ բարձրաքանդակներից մեկը վերաբերում է որսի տեսարանին. պատկերացված է մի մարդ, որն իր ձեռքին ունի տեղ կամ նիզակ, որով նա հարվածում է վայրի խոզին:

Ինչպես Արշակունիների ժամանակ, այնպես էլ հետագայում, մարդպանական շրջանում, նետաձիգները կազմել են առանձին գնդեր, որոնք զինված են եղել միայն նետ ու աղեղներով: Այդ

¹ Չամչյան, հատ. Ա., էջ 235:

² Փ. Բուզանդ, «Պատմութիւն Հայոց», էջ 130:

³ Անդ, էջ 139:

գնդերին մեր պատմիչները անվանել են «մերկեր»: Այդ «մերկ» զորքին Նդիշեն իր պատմության մեջ հիշատակում է, երբ խոսում է Ավարայրի բացառիկ ճակատամարտի մասին: Նա ասում է, որ նախքան կռիվն սկսելը, պարսկական զորավար Մուշկան Նյուսալավուրտը հատուկ մարդկանց միջոցով ստուգում է հակառակորդի (հայերի) ռազմական ուժը, և ըստ այնմ էլ դասավորում է իր զորքը: «Հարցանէր և ստուգէր՝ թէ քանի այր կայ ի Հայոց աշխարհին ի գնդին Վարդանայ ընդ ամենայն բազմութիւնն: Իբրև լուաւ ի նմանէ՝ թէ ավելի քան զվաթսուն հազար են, խնդրէր ևս տեղեկութիւն վասն իւրաքանչիւր անձին քաջութեան, և կամ քանի այն ոք իցեն, որ սպառազէնքն իցեն, և կամ քանի այն ոք իցեն որ մերկ՝ առանց զինու աղեղնաւորք իցեն»:¹

Աղեղնավորներին պատմագիրն անվանում է «մերկեր», որովհետև նրանք զրահավորված չէին, քանի որ ենթակա չէին մոտիկից հարվածելու կամ հարվածներ ստանալու: Սակայն մեր պատմիչներից տեղեկություն ունենք, որ աղեղնավորները միաժամանակ կրում էին սուր: Այդ մասին Բուզանդը, Մեհրուժանին և նրա զորքին հալածելու կապակցությամբ, հայտնում է, թե Արտավազդ պատանին հեռվից էր կռվում. իսկ հետո, երբ թշնամին մոտենում է, նա առնում է նիզակը և ապա սուրը. «Իսկ նա ընդ գիրկս մտեալ, հարկանէր զայրն նետիւ. և կարանէ ի կարան թափ հանեալ զնետն ցամաք ընկենոյր զնա: Եւ առեալ զնիզակն զհետ մտեալ փախստէիցն, ընդ սուր հանեալ զզօրսն Մերուժանայ, ավելի քան զամենեւեան Արտավազդ որդի Վաշէին մանուկն կոտորէր»:²

Աղեղնավորների գնդերն Ավարայրի ճակատամարտում խոշոր դեր են խաղացել: Նրանք գտնվում էին բանակի վերջին մասում, որոնց կողքին կռվում էին նաև պարսավորաց գնդերը. այդ կռվում, ինչպես պատմիչն է նկարագրում, «ճայթմունք լարից աղեղանցն զլսելիս ամենեցուն առ հասարակ խլացուցանէին»:³ Այնուհետև ավելացնում է. «Անդ էր տեսանել զբեկումն նիզակացն և զխորտակումն աղեղանց»:⁴ Իսկ Վահան Մամիկոնյանի կռիվների ժամանակ աղեղնավորների մասին Ղ. Փարպեցին հետևյալն է գրում. «... Բայց Մամիկոնեանն Վահան զամենայն օր ոչ տայր

¹ Նդիշէի «Պատմութիւն Վարդանանց», Տփլիս, 1904 թ., էջ 138—139:

² Փ. Բուզանդ, «Պատմութիւն...», էջ 254:

³ Նդիշէ, «Պատմութիւն...», էջ 170:

⁴ Անդ, էջ 172:

դուլ առնուլ զօրօք իւրովք Պարսկաց ի դակշին, այլ զցայդ ամենայն նետաձիգ լինելով ի ներքս՝ էր զոր ինքեանց Հայոց խոցոտեալ նետիւ սպանանէին»։¹ Իսկ մի քանի էջ հետո ավելացնում է. «Եւ առեալ ընդ իւր զարս զօրուն իւրոյ և զշինականսն զերիզացիան՝ դայր հասանէր ի վերայ դակշին ի գիշերի. և սպարափակ արարեալ Երիզացօքն զտեղի կռուոյն իւրեանց, և ինքեանք ըստ նմանութեան տեղատարափ շառաշման՝ նետաձիգ սաստկութեամբ զգունդս Պարսկացն ահաբեկէին»։²

Լրիվ պատկերացում ունենալու համար ավելորդ չի լինի հիշատակել 15-րդ դարի № 1625 ձեռագրից մի նմուշ, որ պատկերում է Ավարայրի ճակատամարտից մի տեսարան։ Նկարչի այդ պատկերով մենք հնարավորություն ունենք գաղափար կազմելու այդ ժամանակաշրջանի մարտերում գործածվող մի քանի զենքերի մասին։ Ձեռագիր նկարի մի կողմում կանգնած է պարսկական բանակը՝ պաշտպանված փղերով, իսկ մյուս կողմում փղերին և զորքին նետահարում են հայ աղեղնավորները, որոնք իրենց կողքերին ունեն կապած նաև կապարճ. աղեղնավորները չոքած դիրքով են հարվածում, որպեսզի կարողանան փղին վնասել նրա կաշվի ավելի նուրբ տեղից, փորի մասից։

Հայ պատմիչներից Հովհան Մամիկոնյանը, երբ խոսում է Սմբատի հալածանքների մասին, հիշում է, որ «և հարին պարսաբարօք և աղեղամբք հինգհարեւր և քսան այր»։³

Արաբական տիրապետության ժամանակի նետ ու աղեղի մասին մենք տեղեկություն ունենք նաև Ղևոնդ պատմիչից. թվելով այդ շրջանում գործադրվող զենքերի բոլոր տեսակները, նա նշում է նաև նետ ու աղեղը, որը համարվել է ինչպես հայ, այնպես էլ արաբ զինվորների ամենահիմնական զենքերից մեկը։ «Արաբացի տարեգիրները կպատմեն, որ հայ աղեղնավորներն արաբացվոց քաջերեն 700 զինվոր սպաններ էին՝ ամենն ալ աչքերնէն դարնելով, ուստի և... գործ կուրութեան անվանեցալ պատերազմին այն մասը»։⁴

10-րդ դարի պատմիչ Թովմա Արծրունին մի քանի անգամ տեղեկություն է տալիս թե՛ արաբական զորականների և թե՛ հայերի

1 Ղ. Փարպեցույ «Պատմութիւն Հայոց», Թիֆլիս, 1912, էջ 326։

2 Անդ, էջ 331։

3 Յ. Մամիկոնեան, էջ 39։

4 «Բաղմավէպ», 1878, էջ 345։

կողմից այդ զենքի գործածության մասին: Պատմիչը, երբ նկարագրում է Բուդա զորավարի հարձակումը նկան ամրոցի վրա, Աշոտ Երկաթի և նախարարների դեմ, մեկ առ մեկ հիշում է զորավարների զրահավորման մասին:

«Զկորովին աղեղնաւորացն և զընտիրս հեծելոց նոցա ընդ ինքեան վառեալ ի ճակատի»: Այնուհետև մեկ առ մեկ նկարագրում է ռազմիկի ամբողջ զենքերը, որոնցով զինված է նա: «Եւ ինքեանք արկեալ զրահ զանձամբ, և սաղաւարտ ի գլուխ եղեալ, բաղպանս ի ձեռն արկեալ, զանգապանս ի վերայ բարձիցն պնդեալ, օդ ոտիցն կօշկաձև արուեստաւորեալ, վահան ի թիկունս եղեալ, սուսեր ընդ մէջ ածեալ, նիզակ ի ձեռին ունելով, կապարձս և աղեղունս պատրաստականս զառաջեալ ի նիւն ունելով...»:¹

Պատմիչների տվյալներից արդեն երևում է, որ հայ զորքերը եղել են լավ նետաձիգներ: Հովհաննես Դրասխանակերտցին, որ ականատես է եղել 10-րդ դարի անցքերին, խոսելով Կապույտ բերդի պաշարման մասին, գրում է. — «Իսկ մարդիկ ամրոցին անձնընտիր լեալք և կորովութեամբ կշռեալ զձգտումն մեքենայից, և զնետաձիգս ի լայնալիճ աղեղանց և զքարինս ի պարսատկաց»:² Իսկ Աշոտ 2-րդի կռիվների մասին խոսելիս՝ հատկապես Սևանի ճակատամարտի մասին, հիշում է, որ Աշոտ Բ (Երկաթը) «վաղվաղակի սպարապետ է նաև մետասան, և ամբառնայ ի նաև անդրիբրե արս եօթանասուն ազատս և զծառայս իւր լայնալիճ աղեղամբք արս քաջակորովս և հմուտս ի ձգտումն նետաձգութեանց, որ գրեթէ ի մազոյ ոչ վրիպէին»:³ Նույն էջում հեղինակը գրում է, թե ինչպես կռվի ժամանակ հայ զորքերը «զոմանս միականիս ի թշնամեացն առնէին, և զայլս բազումս կարեվէր վիրաւորեալ սատակէին»:

11-րդ դարի պատմիչ Ա. Լաստիվերտցին իր Պատմության մեջ, երբ նկարագրում է Բասեն գավառի Սկում ավանում սելջուկների կողմից կատարված դաժանությունների մասին, մի շարք զենքերի հետ հիշվում է՝ «Եւ ապա լարեալ զաղեղունսն և մերկացուցեալ զզէնսն՝ յարձակեցան ի վերայ շինին, հեշտացեալք իբրեւ

¹ Թ. Արծրունւոյ «Պատմութիւն տանն Արծրունեաց», 1917 թ., Թիֆլիս, էջ 220—221:

² Դրասխանակերտցւոյ «Պատմութիւն հայոց», 1912, Թիֆլիս, էջ 234—235:

³ Անդ, էջ 356:

յամարայնի, և սուր ի վերայ եղեալ կոտորեցին առհասարակ զամենեսեան ոգիս իբրև երեսուն հազար...»¹

Իսկ Արծն քաղաքի ամերածության կապակցությամբ գրում է, թե ինչպես թշնամու սրերի և աղեղների ձայնից դղրդում էր երկիրը. «մտեալ ի ներքս՝ ի փայլուն սուսերացն և ի ձայնէ լարից աղեղանցն, դղողի հարեալ ամենեցուն յերկիւղէն՝ իբրև շղթայիւք կապեալ եղէն»²

Արաբական շրջանի և հետագայի, մինչև մոնղոլական արշավանքների ժամանակներից շատ քիչ թվով են գտնվել նետերի սլաքներ: Մեզ թվում է, որ դա պատահականության արդյունք չէ, այլ այդ մատնանշում է այն հանգամանքը, որ այդ ժամանակներում հայկական զորքը մեծ մասամբ սկսել էր ավելի մոտիկից հարվածող՝ սակրով, նիզակով և սրով կռվել: Այդ մասին ակնարկ ունի նաև Ուռհայեցին իր ժամանակագրության մեջ:

Մոնղոլական արշավանքների մասին խոսելիս՝ մեր պատմագիրները հիշատակում են նետ ու աղեղի մասին: Սկզբնական շրջանում հայերը խույս են տվել նետաձիգ մոնղոլներից, սակայն հետագայում այնքան լավ նետաձիգներ էին դարձել, որ ոչ միայն ետ չէին մնում նրանցից, այլև գերազանցում էին նրանց: «Իսկ յայնմ ժամանակին չէին նաև մերքն տեսեալ, թուրք զօրք հեծելոց և ի հանդիպելն նոցա տեսին այլակերպ զնոսա, աղեղնաւորս և հերարձակս իբրև զկանայս, և յայնժամ զօրքն Հայոց չէին սովոր պատրաստ լինել ընդդեմ նետիցն... իսկ այլազգիքն նետաձգութեամբ զբաղումս ի զօրացն Հայոց վիրավորէին խոցելով»³

Հետագայում Հեթում պատմիչը հայ նետաձիգներին ռազմական տեսակետից նմանեցնում է մոնղոլներին. «Եւ են հեծեալ և հետևակ քաջ պատերազմողք. զինուք ձիովք և զգետուք և նմանողք են սովորութեան և ձևոց թաթարաց, որ են ընդ նոցա տէրութեամբ երկար ժամանակէ հետէ»⁴:

Բացի գրավոր աղբյուրներից, բարեբախտաբար, մենք ունենք նետի և աղեղի վերաբերյալ նյութական կուլտուրայի մնացորդներ, որոնք վերաբերում են մեր քննարկած ժամանակաշրջանին: Այդ նյութական հարուստ մնացորդները հայտնաբերվել են միջնադարյան կենտրոններ Անիի և մանավանդ Դվինի պեղումներից,

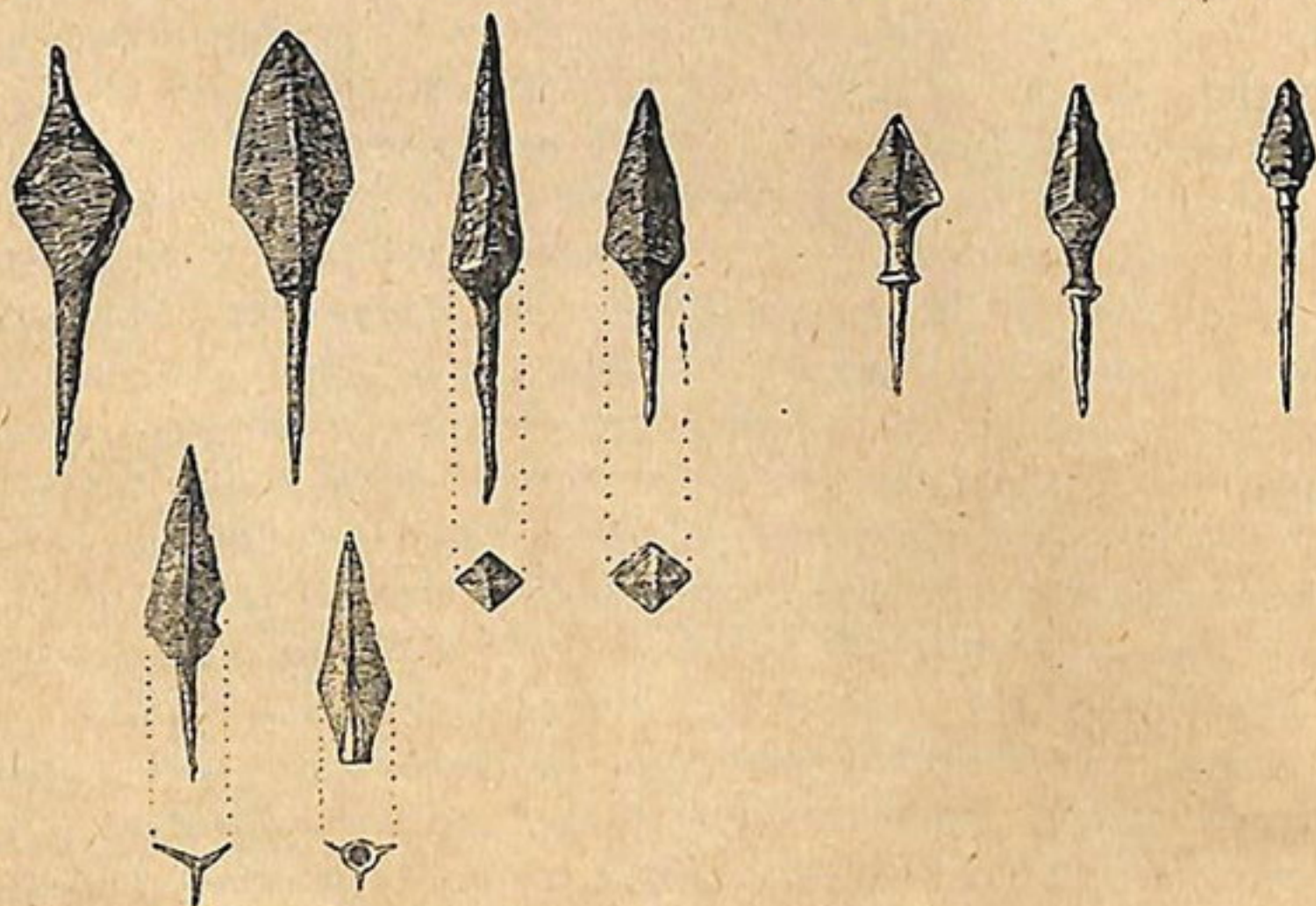
¹ Լ ա ս տ ի վ եր տ ց ի, «Պատմութիւն...», էջ 118:

² Անդ, էջ 127—128:

³ Ուռհայեցի, «Ժամանակագրություն», Վաղարշապատ, 1898 թ., էջ 44:

⁴ Հեթում պատմիչ, Վենետիկ, 1842 թ., էջ 14:

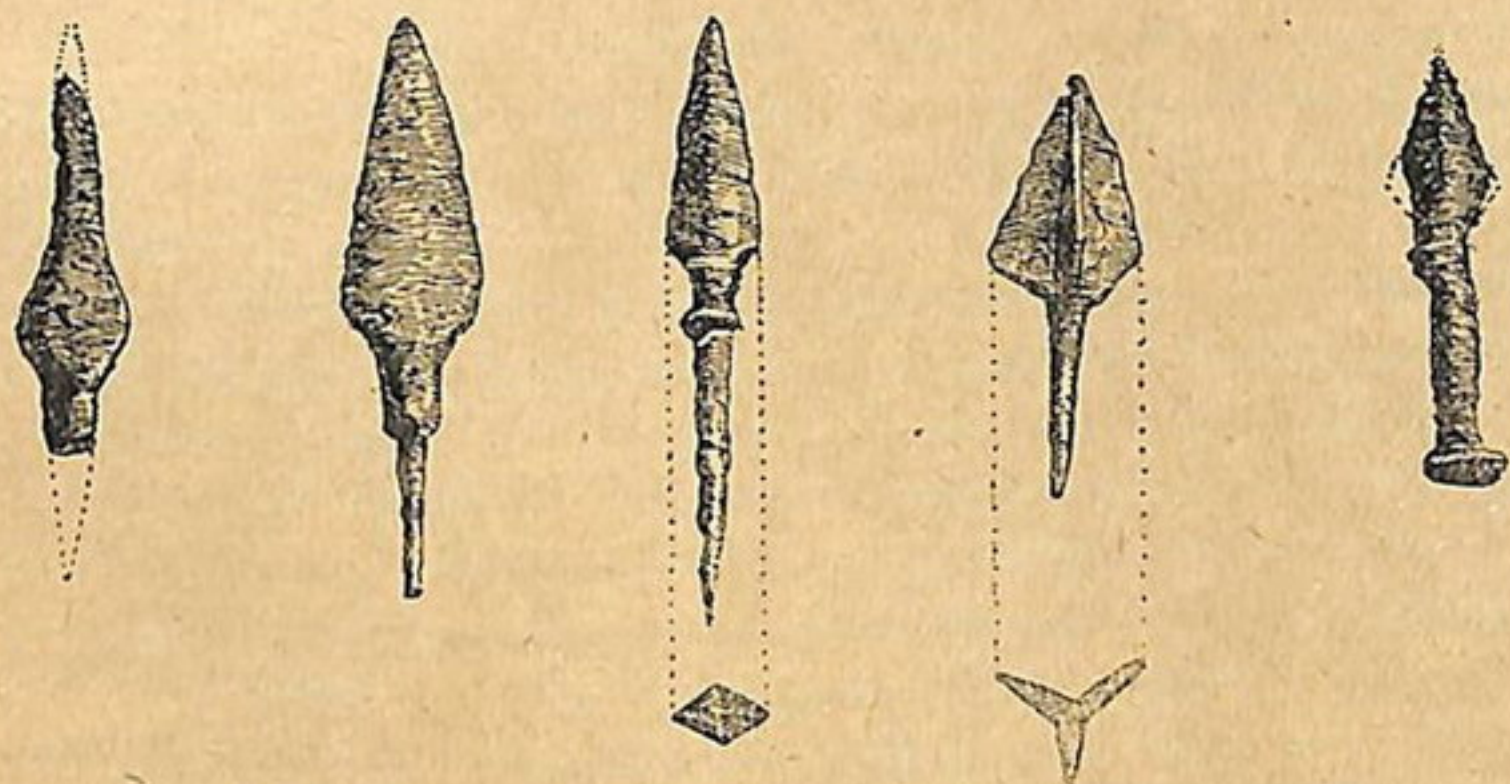
որոնք իրենց մեջ պարունակում են ռազմական գործին վերաբերող գործիքներ և լրացնում են մեր պատմիչների հաղորդած փաստերը, պարզ գաղափար են տալիս զենքերի պատրաստման տեխնիկայի ու ձևի մասին: Անիի պեղումները պարզել են միջնադարյան Հայաստանի այդ հարուստ քաղաքի պատկերը, նրա առևտրա-արհեստավորական կենտրոն լինելու փաստը. բացի այդ, պեղումների ժամանակ հայտնաբերված զենքերը՝ նետ, սուր, դաշույն, նիզակ, տակր և այլն, ծառայել են Անիի ազգաբնակչությանն իբրև պաշտպանության միջոցներ օտարերկրյա պետությունների դեմ: Անիի պեղումներից տարբեր տարիներում հայտնաբերված նյութերն իրենց ձևերով բազմազան են, նույնիսկ կան այնպիսիները, որոնք

Նկ. 1. Նետերի երկաթե սլաքներ՝ գտնված Անիում

պահպանել են հնագույն ձևերը և հին տրադիցիաները. 1907 թվի պեղումները կատարվել են Անիի Կարուց դռան մոտերքում, որտեղ մյուս նյութերի հետ միասին գտնվել են երկաթից քառակող պոչուկավոր նետի երկու ծայրեր՝ № 1500—(07 № 102) և 1498 (07 № 72), որոնց մեջ դեռևս պահպանված կան փայտի կոթի մնացորդները. բացի երկաթյա նետերից, հայտնաբերվել են նաև բրոնզե մի քանի նետեր՝ № 1503, 1528, 1543, որոնք պատկանում են

հեթանոսական շրջանին, չնայած այն բանին, որ դրանցից մեկը՝ № 1543 (06. № 211), գտնվել է Գաղիկի եկեղեցու մոտ, երեսի շերտից: Հետաքրքրական է նաև այն, որ 1908 թվի պեղումների ժամանակ Միջնաբերդի հյուսիս-արևմտյան կողմում, պալատի պատի մոտ գտնվել է մոտավորապես 500 հատ երկաթից նետեր (08 № 22 Անիի թանգարանի մատյանից): Ակադ. Օրբելին իր աշխատության մեջ այդ նետերի մեծաքանակ կուտակումը պատերի տակ, այն էլ ուղղված պալատի լուսամուտին, բացատրում է նրանով, որ այդ մասում եղել են ուժեղ մարտեր, և այդ թափված

Նկ. 2. Նետերի երկաթե սլաքների՝ գտնված Դվինում

նետերն ամենայն հավանականությամբ թշնամու կողմից արձակված նետերը պետք է լինեն:

Միջնադարյան նետերի նմուշներ գտնվել են նաև Հայաստանի հնագույն մայրաքաղաք Դվինում, որտեղ պեղման աշխատանքներն սկսվել են սովետական իշխանության ժամանակ 1937—1939 թվերին Ս. Տեր-Ավետիսյանի ղեկավարությամբ և ապա որոշ ընդհատումից հետո շարունակվել են 1946—1949 թվերին Կ. Ղաֆադարյանի ղեկավարությամբ: Չնայած այն բանին, որ Դվինում գտնված զենքերի տեսակները բազմաթիվ են, սակայն եղած նիզակների նմուշները ցույց են տալիս, որ այդ երկու կենտրոնների զենքերը նույնն են և նրանք տեղական զինագործ արհեստավորների ձեռքի աշխատանք են: Անհրաժեշտ գտնված № 1495, 1508, 1520 նետերն

¹ Акад. И. А. Орбели, Каталог Анийского музея древностей, выпуск I, 1910 г., С.-П. стр. 95.

իրենց ձևով նման են Դվինի № 1794/84, 1848/4, 1848/3 նետերին. այս նմանություններն արդեն գալիս են հաստատելու, որ միջնադարյան առևտրա-արհեստավորական կենտրոնները ինչպես կերամիկայի և մյուս իրերի, այնպես էլ ղինագործության ասպարեզում գործադրել են միևնույն տեխնիկան, շատ քիչ առանձնահատկություններով:

Բացի պեղումներից դուրս եկած նետերը, կարևորագույն վավերականներ են հանդիսանում միջնադարից մեզ հասած երկու բարձրաքանդակներ քարի և մի փորագրություն փայտի վրա: Դրանցից մեկն Ամիր Հասանի բարձրաքանդակն է՝ փորագրված քարի երեք կտորների վրա: Առաջին քարի վրա քանդակված է 14-րդ դարի իշխան Ամիր Հասանը ձիու վրա՝ լարված աղեղով, երկրորդ քարի վրա ցույց է տրված նետի ձևը, իսկ երրորդի վրա փորագրված է որսի կենդանին՝ նետը խրված պարանոցի մեջ: Արժեքավոր քանդակներից է նաև Անգեղակոթում գտնված պարոն Ավագի մահարձանը, որտեղ պատկերացվում է որսի տեսարան, այդտեղ իշխանն իր աղեղով սպանում է եղջերուն: Սակայն այստեղ անհրաժեշտ է նշել, որ այդ կոթողների վրա քանդակված աղեղների ձևի մեջ նկատվում է որոշ տարբերություն, այն է, որ Ամիր Հասանի աղեղն անկյունավոր է, իսկ նույն դարին պատկանող Անգեղակոթի՝ պարոն Ավագի մահարձանի վրա քանդակված աղեղն ավելի կլոր ձև ունի:

Այս երկու քանդակները մեզ լրիվ գաղափար են տալիս միջնադարյան ռազմիկների գործածած աղեղի ձևի մասին և մասամբ լրացնում են այն բացը, որ պեղածո իրերի մեջ իսպառ բացակայում է աղեղը:

Նիզակ, տեգ և գեղարդ.— Նիզակը եղել է հայկական զորքի ամենագործածական զենքի տեսակներից մեկը և կազմված է երկու մասից. վերին հարվածող սրածայր մասը, որ կոչվում է գեղարդ, բուն զենքն է և երկրորդ մասը նիզակի երկար կոթն է, որ նաև նիզակաբուն է կոչվում, մեծ մասամբ լինում է թեթև փայտից կամ եղեգնից: Այդ զենքի մասին խոսելիս անհրաժեշտ է հիշատակել նաև կարճ նիզակը, որ մեր պատմիչների մոտ հաճախ կոչվել է աշտեն-մկունդ: Այս զենքերի միջև տարբերությունը շատ չնչին է, որովհետև բոլորն էլ կատարում էին միևնույն դերը, միայն այն տարբերությամբ, որ կարճ նիզակները ղինվորներն իրենց հետ տանում էին գործադրելու հեռավոր մարտերում, իսկ երկար նիզակները՝ մոտակա մարտերի ժամանակ: Հնում նիզակը կա-

տարել է նաև խորհրդանիշի դեր նոր թագավորի թագադրության ժամանակ, հաճախ, որպես պատիվ, նրան նվիրում էին նիզակ։ Նիզակը հանդիսացել է նաև պատերազմի խորհրդանիշ. հռոմայեցիների, ինչպես և հայերի մեջ պատերազմ հայտարարելիս թշնամու սահմանագիծն էին նետում նիզակներ՝ ի նշան պատերազմի։ Ուրարտացիների մոտ ունեցել է նաև կրոնական իմաստ։ Այսպես, օրինակ, Մուսասիրի տաճարի մուտքի երկու կողմերում, ինչպես այդ տեսնում ենք Բալավաթի դռների վրայի քանդակների մեջ, դրված էին նիզակներ։

Քրիստոնեության մեջ ևս Քրիստոսի իբր թե կողը խրաժ գեղարդը մեծ սրբություն է համարվել և պաշտվել Գեղարդավանքում, որ իր անունը, ինչպես տեսնում ենք, ստացել է այդ գեղարդից։

Ոչ միայն միջնադարյան Հայաստանում, այլև տոհմատիրական կարգերի ժամանակ, նիզակը հանդիսացել է կարևորագույն զենքերից մեկը, և կատարել է թե՛ զենքի և թե՛ գործիքի դեր։ Հնագիտական պեղումներից դուրս են եկել բազմաթիվ նիզակածայրեր, որոնց կոթերը, փայտից պատրաստված լինելու պատճառով, փտել են և մեզ չեն հասել։ Նիզակները լինում են դաշույնաձև նեղ, կամ տերևաձև, ավելի լայն. շեղքի ամբողջ երկարությամբ կենտրոնում ձգվում է ուռուցիկ ջիղ։

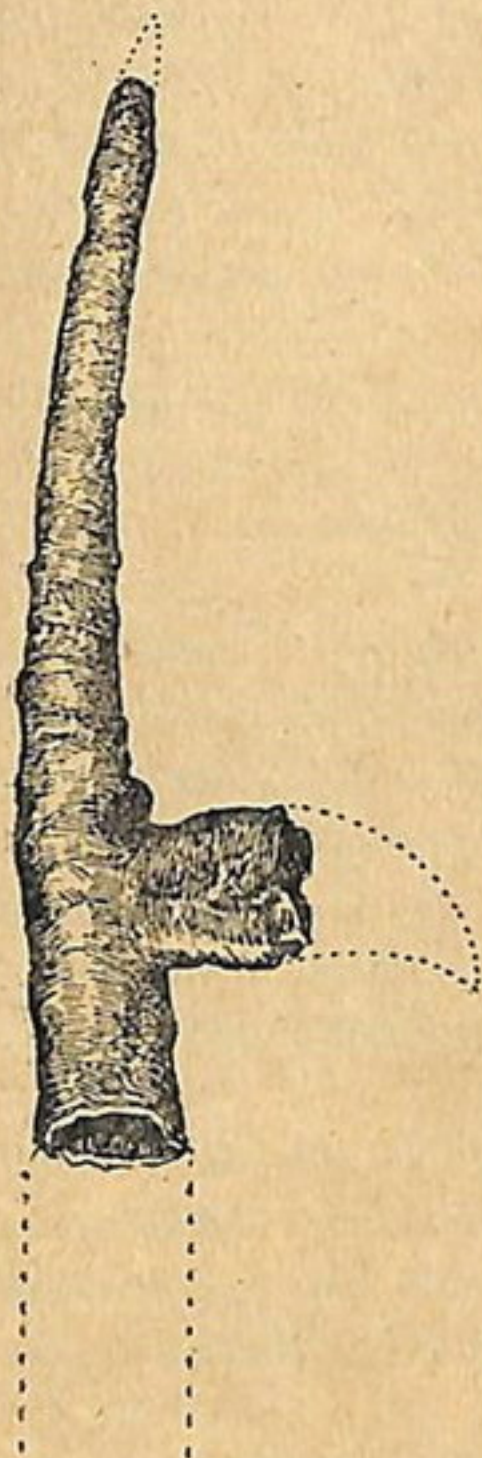
Կարճ նիզակներն էլ են գործածվել շատ հին ժամանակներում. այդ մասին մեզ տեղեկություն է տալիս հույն պատմիչներից Քսենեֆոնը, այդ երևում է նաև Թուրադկալայի պեղումներից հանված փոքր և մեծ նիզակների մնացորդներից։ Սարգոնի կողոպուտի մեջ հիշվում է 1914 պղնձե նիզակ։

Եթե հնագույն շրջանի վերաբերյալ հարուստ տեղեկություններ մենք ստանում ենք պեղումներից, ապա միջնադարին վերաբերող բավականին առատ փաստեր են տալիս մեզ հայ պատմիչները՝ նամանավանդ նիզակի գործածության մասին։

Խորենացին պատմելով Տիգրան Մեծի բանակի վերակազմավորման մասին, հիշատակում է ոչ միայն պարսավորների դիպուկ աղեղնավորներ դառնալու և կամ հետևակի հեծյալ դառնալու մասին, այլև հիշում է՝

«Շերտաւորքն ի սուսեր և ի տէգ նիզակի վառեալք... Որոց ի մի վայր հասելոց բաւական էր տեսիլն միայն, և որ ի նոցայցն պահպանակաց և զինուց փայլմունք և շողիւնք, զթշնամիսն արտա-

հարածել»¹ Նույն պատմագիրը գովելով Տիգրանին, գրում է. «Բայց գովեմ զքաջահասակն զիմ և զնիզակաւորն (Տիգրան)... ի լինել պատերազմին, նիզակաւ որպէս զջուր հերձեալ զերկաթի ամուր հանդերձն, շամփրէ զԱշդահակ յընդարձակ տէգ նիզակին, և յամփոփել միւսանգամ զձեռն՝ արտաքս զկէս մասն թոքիցն հանդերձ զինան ի դուրս բերէ»²

Նկ. 3: Նիզակի ծայր՝
գտնված Դվինում

Վերոհիշյալ հատվածում պատմագիրը հիշատակում է նիզակը ոչ միայն որպես զենք, այլև նրա կատարած դերը, համեմատելով սրի հետ, այն իմաստով, որ ինչպես սուրը երկաթ էր կտրում, այնպես էլ նիզակը խրելիս անցնում էր հագուստի զրահի միջից:

Արշակունիների տիրապետության օրով հայկական բանակը բավականին հզոր էր և թվով ավելի շատ, քան հետագա ժամանակներում: Արշակ Բ-ի օրով Վասակ սպարապետի առաջին գործն այն եղավ, որ նա կազմակերպեց ուժեղ բանակ: Այդ բանակում իրենց ծանրակշիռ տեղն էին բռնում նիզակավորները, որոնք կռվի էին գնում թե՛ հետիոտն և թե՛ հեծյալ: Նիզակավորները զինված էին զրահներով, որոնց համար պաշտպանության ամենակարևոր միջոցը վահանն էր: Փավստոս Բուզանդը խոսելով Արշակ 2-րդի և Շապուհ 2-րդի կռիվների մա-

սին, նկարագրում է հռոմեական և հայկական բանակների դասավորությունն ու սպառազինությունը: «Եւ կեգէոն զօրուն բազմութիւն, այս ինքն Յունաց զօրացն սպարակիրն, սոյնպէս և Հայոց սպարակիրն զթիկունս ունէր զօրացն Հայոց, վահանօք փակեալք զինքեամբք՝ իբրև զամուր քաղաք... Յորժամ տարածանէին ինչ զօրքն Պարսից, զզօրսն Յունաց կամ զգունդ նիզակաւորացն Հա-

¹ Մ. Խորենացու «Պատմութիւն Հայոց», էջ 74:

² Անդ, էջ 83—84:

յոց, ի կեզեոն վահանաւորացն Յունաց կամ ի սպարակիրն Հայոց իբրեւ ի բերդ մտեալ հանգչէին»¹ Ապա խոսելով վասակի սպառազինութեան մասին, գրում է. «Եւ մինչդեռ դայր նա ընդ բանակամէջն, և էր հեծեալ յերիվարին իւրում, իբրեւ մերձ եղև ի հրապարակն արքունի, և անդ ի յարքունուստ հասանէին բազում սպասաւորք վառեալք սուսերաւորք, նիզակաւորք, վաղրաւորք, սակրաւորք, սուխնաւորք՝ և սպարակիրք հետեակք»² Հետո ավելացնում է, որ վասակը «վաղվաղակի կատարէր զհրամանս թագաւորին, շորեք-հարիւր հազար զօր կուռ վառեալք, որ ընտիրք և պատերազմողք էին, լի արութեամբ արուեստաց նահատակութեանն: Նիզակաւորք, սուսերաւորք...»³

Վերոհիշյալ նկարագրութիւնից երևում է, որ նիզակավորները կռւի դաշտում գտնվել են առաջին շարքում. «Զի յորժամ Հայոց նիզակաւորքն առաջի կարգէին, այսպէս յարձակէին որպէս զլեառն մի բարձր և կամ որպէս զաշտարակ մի հաստաբետ հզօր և անշարժ»⁴ Բուզանդի պատմութիւնից երևում է, որ Պապ թագավորի ժամանակ Գանձակում և Ատրպատականում մնացել էր 30.000 սահմանապահ զորք՝ «Ընտիր ընտիրք, նիզակաւորք կուռ վառեալք պատեղէնք և զրահաւորք կազմ ամենայնիւ»⁵ Այնուհետև Բուզանդը հիշում է, որ Մուշեղ սպարապետը գումարեց «զամենայն զօրսն Հայոց ավելի ևս քան զընսուն հազար, և կազմէին պատրաստութեամբ»⁶

Ավարայրի ճակատամարտում պարզ դրսևորված է ռազմիկների դասավորումը տակտիկական տեսակետից: Այդ ահաւոր մարտում, որտեղ հայ ժողովուրդը ցուցաբերել է իր հերոսութիւնը, անձնազոհութիւնը, ինչպես պատմիչն է նկարագրում, ոչ միայն «... ճայթուն լարից աղեղացն խլացուցանէին այլև ի ճոճել բազմախուռն նիզակացն իբրեւ երկնուստ ահագին հրաձգութիւնք եռային»⁷: Իսկ երբ հեղինակը նկարագրում է մարտից հետո եղած սրտաճմլիկ տեսարանը, ասում է՝ «Անդ էր տեսանել զբեկումն նիզակացն և զխորտակումն աղեղանց»⁷

¹ Փ. Բուզանդ, «Պատմութիւն Հայոց», էջ 201:

² Անդ, էջ 118:

³ Անդ, էջ 130:

⁴ Անդ, էջ 202:

⁵ Անդ, էջ 203:

⁶ Անդ, էջ 192:

⁷ Եղիշէի «Պատմութիւն Վարդանանց», 1904, Տփլիս, էջ 172:

Այնուհետև պատմիչը բազմիցս հիշատակում է նիզակի և ուրիշ զենքերի մասին: Նիզակների և տեղերի ծայրերը, ինչպես նաև նետերի սլաքները հաճախ թունավորում էին, որով վերքը դառնում էր անբուժելի:

Նիզակը որպես մարտական զենք իր դերը պահպանել է նաև Բազրատունիների օրով և հետագա ժամանակներում, գրեթե անփոփոխ պահելով իր ձևը: 10-րդ դարի պատմիչ Թովմա Արծրունին մի շարք անգամ հիշում է նիզակի մասին, մանավանդ երբ խոսում է նա Խուսթ լեռան բնակչության հերոսական ելույթի մասին. «և են ստացեալ զէնս աշտեայս հանապազ կրելով ընդ ինքեանս»:¹

Բացի վերոհիշյալ գրավոր նյութերից, միջնադարյան հնավայրերի պեղումներից դուրս են եկել մի քանի նիզակներ, որոնցից անհրաժեշտ էմ համարում այստեղ հիշատակել Դվինի և Անիի պեղումներից ստացվածները. դրանք իրենց ձևով յուրահատուկ են: Դվինի նիզակը գտնվել է միջնաբերդում 1946 թվի պեղումների ժամանակ. իր ձևով նա նման չէ մյուսներին, բացի խոցելու հարմարությունից կողքից ունի կեռ հավելված, որ պատրաստված է իր զոհին ձիու կամ պատի վրայից ցած քաշելու համար: Նույն ձևի նիզակ հայտնաբերվել է նաև Անիի պեղումների ժամանակ՝ № 1546 (08 № 50): Այս նիզակը գտնվել է պալատի բազիլիկ դահլիճի նկուղային մասում, նիզակի երկարությունը 28 սանտիմետր է և ունի երեք վերջավորություն, որոնցից մեկը երկար է և ուղիղ, որը պատրաստված է զոհին ծակելու համար, իսկ երկու ծայրերը թեքված են մի ուղղությամբ, կեռ ձևով, որպեսզի մարտիկը կարողանա իր թշնամուն ձիուց կամ պատից ցած քաշել: Այս նիզակը մեխով ամրացված է փայտի, իսկ կոթի վրա երևում են անցքեր, որոնք պատրաստված են եղել գամերով ամրացնելու համար:

Մանրանկարչության մեջ և քանդակների վրա ունենք նիզակների բազմաթիվ պատկերներ, որոնց միջոցով հնարավոր է լինում լրացուցիչ գաղափար կազմել միջնադարյան նիզակի ձևի և գործածության եղանակի մասին:

Ձեռքին երկար նիզակ բռնած հայ զինվորի պատկերը մենք տեսնում ենք հռոմեական Օկտավիանոս կայսեր ժամանակ, որն իր դրամի մի երեսին պատկերել է հայ զինվոր՝ աջ ձեռքին բռ-

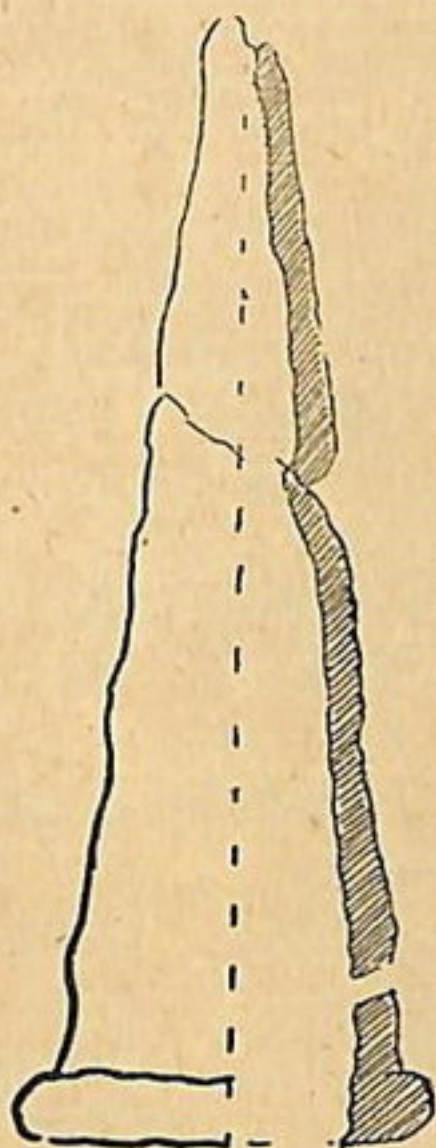
¹ Թ. Արծրունի, «Պատմութիւն տանն Արծրունեաց», էջ 203:

նաժ երկար նիզակ, իսկ ձախ ձեռքին կախված դրուժյամբ պահել է աղեղը:

15-րդ դարի մի ձեռագրում նկարիչը տվել է արաբների դեմ Մուշեղ Մամիկոնյանի ապստամբության մի դրվագ, որտեղ զորքի առաջից գնում է զորավարը, ձեռքին մերկացած սուր, իսկ նրա ետևից շարժվում են մի խումբ հեծյալ նիզակավորներ, որոնք բռնած ունեն խոցող և հարվածող երկար նիզակներ: Զորքն

Պ. 1:3

Մ. 1:1

Նկ. 4: Տեղի և նիզակի երկաթի ծայրեր՝ գտնված Դվինում

իր հետ տանում է նաև դրոշակ ու խաչ. բանակի բարոյական վիճակը բարձրացնելու և քաջալերելու համար իրենց հետ էին վերցնում հոգևորականներին:

Մեր պատմիչների մոտ շատ հաճախ տեղի փոխարեն գործ է ածված աշտեն անունը: Այդ անվանը մենք հանդիպում ենք Հովհան Մամիկոնյանի մոտ, երբ նա խոսում է Գալլ Վահանի մասին:— «Եւ ինքն առեալ զզօրս իւր արս եւթն հարեւր, եկն ի Մուշն աւան.

և երեքհարեր այր թողեալ յանցս Մեղուայ, և երկու հարեր այր աշտենաւոր թողեալ ի Սանասայ ի Ծծմակն (ծմակ)»¹

Նույն պատմիչը նշում է, թե ինչպես «զտէգն, եհար զկուրծս նորա. և ցցեալ, ի ներքս ոչ կարաց անցուցանել:... Եւ բախեալ տիգաւ ի թիկունս նորա, և անց ընդ զրահսն ի ներքս, և էհան ընդ սիրտ նորա»² Պատմիչը նկարագրում է տեգի հարվածի ուժգնությունը և հարվածողի ճարպկությունը: «Եւ բախեալ զտէգն ի վերայ սլարսկին թիկանն, և անդէն եհան ընդ ողն երիվարին. և այլ ոչ ժամանեաց հանել զտէգն: Զոր ծաղր արարեալ, ասէր, երթ չափեա զտէգդ՝ թէ քանի կանգուն է. մի ոք սուտ ասէ՝ թէ երեք գիրկ է և խաբէ զքեզ»³

Մուշի 11-րդ դարի ձեռագրերից մեկում նկարիչը պատկերում է Քրիստոսի խաչելությունը. այդ նկարում կանգնած պահակներն իրենց ձեռքին բռնած ունեն նիզակներ և տեգեր: Հետաքրքրական է նաև 1437 թվի ձեռագիր նկարը: Նկարիչը՝ Աստվածատուր, տալիս է Հիսուսի մատնության պատկերը. զինվորներն իրենց ձեռքում բռնած ունեն սակրեր, նիզակներ և ուրիշ զենքեր: Մուշի 1294 թվի № 1010 ձեռագրում նկարված է Քրիստոսի հարությունը, որտեղ կանգնած են նիզակներով զինված 6 մարդիկ: Վանի 1411 թվի № 6291 ձեռագրում կա Քրիստոսի մատնության տեսարանը, որտեղ զինվորները ձեռքներին բռնած ունեն նիզակներ և սակրաձև զենքեր և այլն:

Զնայած այն հանգամանքին, որ վերոհիշյալ բոլոր նկարները կրոնական բնույթ են կրում, — սակայն հետաքրքրական են նրանով, որ հայ նկարիչները նկարելով հին հռոմեական զինվորներին, որոնց մասին գաղափար անգամ չեն ունեցել, պատկերել են իրենց ժամանակաշրջանի զինվորներին տեղական սովորական զենքերով, որոնք վկայվում են նաև պեղումների տված նյութերով:

Նիզակի և նետի միջին օղակն է հանդիսանում տեգը կամ աշտեն, որն ունի նիզակի ձև, բայց ավելի փոքր է և կոթն էլ զգալի չափով կարճ: Տեգը կամ աշտեն ծառայել է հեռվից ձեռքով նետելու, առանց որևէ գործիքի: Կոթը լինում է փայտից կամ եղեգից, իսկ ծայրը՝ շատ հնում բրոնզից, իսկ միջին դարերում՝ երկաթից:

¹ Յ. Մ ա մ ի կ ո ն ե ա ն, «Պատմութիւն Տարօնոյ», ի Վենետիկ, 1832, էջ 23:

² Անդ, էջ 35:

³ Անդ, էջ 41:

Հաստիվերացին գրում է. «Եւ զանհնարին շարիսն՝ զոր անդ գործեցին, թողին յիշատակ ազգաց յազգս, զի զտղայսն և զայլ ապաժամեանսն նշաւակ եղեալ, աշտէիւք և նետիւք խաղալով, շարաշար խոցոտելով՝ սատակէին, և ոչ կաթէր ի բնութիւն նոցա դուրս ողորմութեան»:¹

Կաղանկատուացին նիզակ անվան զուգընթաց հիշատակում է մկունդը, որ ըստ իս, ծանր նիզակն է, որովհետեւ Յովհաննու Ոսկեբերանի մեկնութիւն Եջայայ...- ի մեջ ասված է. «Զուկեսցեն զսուսեր իւրեանց ի խոփս և զմունդս իւրեանց մանկաղս». մկունդով զինված զորքերը կոչվել են մկնդավոր կամ մականդաւոր: Կաղանկատուացին ունի «թանձր և ստուար մկնդակօք»: Խոցելու նույն նպատակին է ծառայել նաև սվինը, որը նույնպես հին զենք է և հիշատակված է իբրև աստվածաշնչի թարգմանության, նույնպես էլ Խորենացու պատմության մեջ: Կային սվինավորներ, իբրև առանձին զորական խմբի պատկանողներ:

Հետաքրքիր է, որ միջին դարերում իսպառ վերանում են եղև-ժանի և եռաժանի խոցելու նիզակաձև զենքերը, թեև նրանց նկարը հանդիպում է 16-րդ դարի ձեռագրերի մանրանկարների մեջ օտար զինվորների ձեռքին:

Դաշույն.— Հայկական զորքի կարևորագույն և շատ գործածական զենքերից է նաև դաշույնը, որի մարտական նշանակութունն է՝ մոտիկից հարվածել և խողխողել թշնամուն: Այս զենքը գործ էին ածում թե՛ հեծելազորը և թե՛ հետևակը, սակայն դաշույն կրում էր դիսավորապես հետևակ զորքը:

Հայաստանում գտնված դաշույնները մեծ մասամբ երկսայրի ձև, թեև եղել են նաև կեռ դաշույններ, որոնք հանդես են գալիս արդեն 7-րդ դարից հետո Դվինի և Անիի պեղումների մեջ:

Դաշույնի գործածությունը շատ հին է. այդ են ապացուցում Հայկական բարձրավանդակի տարբեր վայրերից դուրս եկած հնագիտական նյութերը. հնագույն ժամանակներում սուր գրեթե չկա, և եղածն էլ միայն մեծությամբ է տարբերվում դաշույնից, իսկ ավելի ուշ, մ. թ. առաջ առաջին հազարամյակի սկզբներին և կեսերին, կան միանգամայն յուրահատուկ սրեր, որոնք իրենց ձևով բավականին տարբեր են դաշույններից և հարմարեցրած են ավելի ուժեղ հարվածի ու խոցման: Պեղումներից դուրս եկած առարկաների մեջ խոշոր տեղ են բռնում դաշույնները, որոնք շին-

¹ Լ ա ս տ ի վ ե ր տ ց ի, «Պատմութիւն Հայոց», էջ 139:

վում էին թե՛ բրոնզից և թե՛ երկաթից՝ տարբեր ձևի ու չափի: Մենք ավելորդ ենք համարում մանրամասն կանգ առնել հնադարյան դաշույնների ձևի նկարագրման վրա, քանի որ դա մեր նպատակից դուրս է, միայն կասենք, որ պեղումներից դուրս եկած բրոնզյա դաշույններն անհամեմատ ավելի լավ են պահպանվել, քան երկաթյա դաշույնները, որոնք ավելի շուտ են քայքայվել ժանգի հետևանքով:

Դաշույններն ունենում էին պատյաններ, որոնք պատրաստվում էին բրոնզից կամ փայտից և ծածկում կաշիով, իսկ շատ դեպքերում էլ պատյանի կողերն ամրացվում էին բրոնզե թերթիկներ: Հին դաշույնների վրա չկան կողքից կախելու հարմարություններ, ըստ երևույթին դաշույնն ուղղակի խրել են գոտու մեջ:

Թուր, սուր, սուսեր, սվին.— Բացի դաշույնի տարբեր տեսակներից, խոցելու և հատելու զենքերի երեք հիմնական տեսակներն էլ օգտագործվել են հին Հայաստանում և միջին դարերում: Դրանցից մեկը և ամենատարածվածը դաշույնի ձևի երկսայրի սուրն է, որ մեծ մասամբ լայն շեղքով երկար ու ուղղաձիգ սուր է, որն իր կենտրոնում ունենում է ակոսներ: Այս սրով կարելի է խոցել, գործածելով միայն սուր ծայրը, կարելի է նաև երկու սայրերն էլ օգտագործել հատելու և հարվածելու համար: Երկրորդ տեսակը քուրն է, որի միայն ծայրը և սայրերից մեկը կարելի է գործածել, որովհետև մյուս կողմը սովորաբար բութ է լինում և թրին տալիս է անհրաժեշտ ծանրություն: Թուրը սովորաբար որոշ չափով կեռ է լինում՝ սուր քերանով հատելու թափն ավելի ուժեղացնելու նպատակով: Այս տեսակի թրեր հին դարերում գտնված չկան, իսկ միջին դարերում էլ գործ են ածել հավանաբար միայն հեծյալները: Երրորդ տեսակը սուսերն է, որ թեև թրի նման բռնատեղ ունի և պատյան, բայց ծառայել է միայն խոցելու համար: Դրա մի հազվագյուտ բրոնզյա օրինակը գտնված ունենք Ջորադեսի կառուցման ժամանակ բացված մի դամբարանի միջից, որը պատկանում է մեր թվականությունից առաջ առաջին հազարամյակի սկզբներին և ունի մոտ մեկ մետր երկարություն (միայն շեղքը 91 սանտիմետր է):

Սուսերին խիստ մոտիկ է իր էությունից սվինը, որը սակայն, դաշույնի կամ սուսերի նման երկսայրի մի զենք է, բայց զգալի չափով նրանցից կարճ և նիզակի նման ագուցած է լինում փայտե կոթի վրա: Սվինով մոտիկից խոցում էին թշնամուն: Սվինի

ծայրերը շատ դեպքերում դժվար է տարբերել նիզակի և տեգի ծայրից, որոնցից նա մեծ մասամբ տարբերվել է միայն իր գործածության ձևով: Սակայն նկատի ունենալով տարբեր ժամանակներում գտնված հնագիտական մնացորդները և պատմագիրների միանգամայն ուշագրավ հիշատակությունները (Խորենացի, Գիրք պատույցի), պետք է ենթադրենք, որ զորքի մի հատուկ տեսակը զինված է եղել գլխավորապես սվիններով և կոշվել է սվինալոր:

Հայաստանում գտնված բրոնզե սրերի շեղքը լայն է և սուր ծայրը կլորավուն ձև ունի: Երկարությունը տարբեր է լինում, մինչև մեկ մետր:

Լոռու, Նոր Բայազետի և Դիլիջանի շրջաններից հայտնաբերվել են նաև երկաթե սրեր, որոնք բրոնզե սրերի համեմատու-

..... 0,73

..... 0,96

Նկ. 5. Սուր, գտնված Անիում

թյամբ ամելի երկար են: Միանգամայն հետաքրքրական օրինակ է Հացունու «Պատմություն հին հայ տարազին» աշխատության մեջ բերված՝ ուրարտական շրջանին պատկանող № 5 ձևի քանդակը, ուր նկարված է ուրարտացիների կռիվն ընդդեմ Ասորեստանի: Այդտեղ հարձակվող զինվորներից երկուսի ձախ կողքին նկատվում է սուր, որ կախված է ուսից իջնող փոկով, շատ նման է ասորեստանացիների սրին: Բացի այդ, սուրը հիշվում է նաև Սարգոնի ավարի մեջ:

Հին հեղինակները շարունակ շփոթում են սուր, սվին, բուր, սուսեր բառերը: Այդ շփոթությունը կարող է երկու պատճառով բացատրվել. նախ՝ այդ անունները ժամանակի ընթացքում կարող էին փոխել իրենց իմաստը և կամ պատմագիրներն իրենք զինվորական շինելով հանդերձ (նրանք գրեթե առանց բացառության հոգևորականներ են) կարող էին զենքերի ճիշտ անունները չգիտենալ և իրար նման զենքերը շարունակ շփոթել միմյանց հետ:

Արտաշիսյան դինաստիայի օրով, հատկապես Տիգրան Բ-ի թագավորության ժամանակ, հիմնովին վերակառուցվում է հայկական զորքը: Մովսես Խորենացին հաղորդում է. «շերտաւորքն ի սուսեր և ի տէգ նիզակի վառեալք»:¹ Ինչ խոսք, որ այդ կռիվներում սուսերը, սուրն ու դաշույնը հանդիսացել են կարևոր մարտական զենքեր:

Արշակունիների հարստության վերջին շրջանում Հայաստանն անընդհատ կռվի մեջ էր իր հարևան Սասանյան Պարսկաստանի հետ:

Ժամանակակից պատմիչ Փ. Բուզանդը Շապուհ 2-րդի դեմ հայկական բանակի մղած մարտերի կապակցությամբ խոսելիս՝ հիշատակում է սուսերավորների գնդերի մասին: Վասակը, կատարելով Արշակ Բ-ի հրամանը, թվում է «շորեք հարիւր հազար» զորքի զրահավորման և զինման մասին, որտեղ նիզակավորների և աղեղնավորների կողքին հիշատակվում են նաև «սուսերաւորք, անվրէպք կորովիք»:²

Սասանյան շրջանի վերաբերյալ կան բավականին հարուստ նյութական մնացորդներ, որոնք մեզ հնարավորություն են տալիս որոշ գաղափար կազմելու այդ ժամանակվա սուսերի, սրի և դաշույնի ձևերի մասին: Թագավորների և իշխանների անմիջական գործածության համար զենքերը պատրաստում էին նաև ոսկուց ու արծաթից և զարդարում թանկագին քարերով. այդպիսի զենքեր պատրաստում էին հատուկ պատվերով և այնպիսի արհեստավորների ձեռքով, որոնք աշխատում էին արքունիքին կամ զղյակներին կից, միայն իրենց ֆեոդալ իշխանների կարիքների համար: Բուզանդը ներսես Մեծի մասին գրում է.

«... զարքունական սուսերն զպողովատիկն զոսկէպատեանն հանդերձ աւանակապ մարդարտազարդ կամարան ի սպասու նորա բարձեալ ունէր»:³ Ինչպես տեսնում ենք, միջնադարյան Եվրոպայից շատ առաջ, Հայաստանում իշխանները թանգարժեք սուսեր էին ունենում իրենց «կյանքն ու պատիվը» պահպանելու համար: Մեր պատմիչների մոտ կան բաղմաթիվ հիշատակություններ ոսկիներով և թանգարժեք քարերով զարդարված սուսերների ու դաշույնների մասին, որոնք, անշուշտ, գործ էին ածվել տիրող դասի ներկայացուցիչների կողմից:

¹ Մ. Խորենացու «Պատմութիւն հայոց», էջ 74:

² Փ. Բուզանդ, «Պատմութիւն հայոց», էջ 130:

³ Անդ, էջ 69:

Մի քարե քանդակ կա գտնված Զվարթնոցի ավերակների մեջ, որը պատկանել է Զվարթնոցից առաջ կառուցված 4—5-րդ դարերի շենքերին: Այդ բարձրաքանդակի վրա պատկերացվող մարդու զգեստի առջևի մասը շրջանաձև է ու երկար, ձեռքին բռնած ունի սուր: Այս հանգամանքը ցույց է տալիս հագուստի այդ ձևի և զենքերի գործածական լինելը 4—5-րդ դարերում: Արթիկի շրջանում ևս հայտաբերվել է նույն ժամանակին պատկանող նման ձևի մի բարձրաքանդակ:

Փ. Բուզանդի պատմությունից երևում է, որ հայ զինավորականը կարող էր զինված լինել միաժամանակ սուսերով և թրով: Երբ Պապ թագավորը հրամայում է հագցնել Դղակ Մարդապետին ինչ որ անհրաժեշտ է, Բուզանդը գրում է. «Եւ ագուցեալ զպատմուճանն մեծ, էաժ զգօտին ընդ մէջ իւր՝ զորմէ թուրն կախէր. և սուսեր ընդ մէջ ածեալ, և խոշոր ի գօտւոյ դրատիցն իջեալ, զթուրն և զսուսերն ծածկէր»:¹

Հացունին հենվելով այս քաղվածքի վրա, հանգել է ոչ ճիշտ եզրակացության, հետևեցնելով, թե պատմիչի հիշատակված թուրն ավելի կարճ պետք է եղած լինի, քան սուսերը:

5-րդ դարի պատմիչ Եղիշեն շատ վառ գույներով է արտահայտվում 451 թ. հերոսական կռվի մասին: Նա գրում է.

«Եւ ամբոյս աղաղակին երկոցունց կողմանց՝ իբրեւ ի մէջ ամպոց շփոթելոց՝ ճայթմունս գործէր, և հնչումն ձայնից զքարանձաւս լերանցն շարժէր: Ի բազմութենէ սաղավարտիցն և ի փայլին պատենազէն վառելոցն իբրեւ նշոյլք ճառագայթից արեգական հատանէին: Նա և ի բազում սուսերացն շողալ, և ի ճօճել բազմախոտն նիզակացն իբրեւ յերկնուստ ահագին հրաձգութիւնք եռային»:²

Զենոբ Գլակը հիշատակում է մեծ թվով սուսերավորներ, որոնք գնում են կռվի: «Իսկ մեր ի վարանս մտեալ, յղեցաք զիշերագնաց զոմն առ իշխանն Անգեղ տան, և թղթով ծանուցաք զիրսըն: Իսկ նորա շորեք հազար արանց ընտիր սուսերաւորաց առաքեաց, որք ի վաղին եկեալ անցին յայնկոյս գետոյն»:³

15-րդ դարին պատկանող Մատենադարանի № 1625 ձեռագրում ծաղկող Կարապետը ցույց է տվել Ավարայրի ճակատա-

¹ Փ. Բուզանդ, «Պատմութիւն Հայոց», էջ 204:

² Եղիշէ, «Պատմութիւն Վարդանանց», էջ 169—170:

³ Զենոբայ Գլակա ասորւոյ եպիսկոպոսի «Պատմութիւն Տարօնոյ», Վենետիկ, 1832, էջ 26:

մարտից մի դրվագ, որտեղ պարզ երևում է աջ կողմում սուսերավոր հեծելազորը, որի առջևից գնում է զինված հեծյալ զորավարը, որի ձին նույնպես զրահավորված է։ Այս ձեռագիրը արժեքավոր է թեկուզ հենց այն տեսակետից, որ մեզ մոտավոր պատկեր է տալիս Ավարայրի ճակատամարտում կռված սուսերավոր զնդերի մասին 15-րդ դարի հասկացողությամբ։

Սուսերի ամենալավ և ամուր տեսակը հայ պատմագիրները կոչում են սուսեր պողովատիկ։

Երբ Սեբեոսը բերում է Վահրամի գրած նամակը Մուշեղ Մամիկոնյանին, հիշում է պողովատիկի և սլաքների մասին. «... այլ վաղիւ, քանզի լինի առ Սասանայ, ցուցանեմ ձեզ փիղս վառս, և ի վերայ՝ դաւրս սպառազինեալս քաջաց, որ տեղասցեն ի վերայ ձեր նետս երկաթեղէնս ձերբաձգութեամբ, և շառաւունս (շաւառունս) մուխս պողովատիկս՝ սլաքաւք ի հաստածիդ աղեղանց. արս երիտասարդս հզաւրս սպառազէնս վատնելոց, և երիվարս տաճիկս և երագունս, տապարս և սուսերս մուխս և պողովատիկս և կռուփս՝ որչափ խոսրովայ և ձեզ պիտոյ իցէ»։¹ Մովսես Խորենացին, երբ խոսում է Հայկի և Բելի կռիվների մասին, ասում է. «Եւ ինքն գլխանոց ագուցեալ երկաթի, նշանաւորօք վերջօք, և տախտակս պղնձիս թիկանց և լանջաց, և պահպանակս բարձից և բազկաց. գօտեւորեալ զմէջսն, և յահեկէ զսուինն երկսայրի, և նիզակն արի ի ձեռին իւրում աջոյ, և յահեկումն վահան, և ընտիրք յաջմէ և ի ձախմէ»։²

Երկսայրի սրի մասին հիշատակում են շատ հեղինակներ. օրինակ, Ասողիկը Աբաս Թագավորի կապակցութեամբ ասում է. «Որոյ յարգապէս զերիվարն, խնդրեալ, զդարդ զինուցն զանձամբ առեալ, զերկսայրի սուսերն³ ի ձեռին ունելով՝ ընթանայր»։⁴

Թովմա Արծրունին, երբ խոսում է Գագիկ Թագավորի սպառազինության մասին, ոսկեզարդ պատմուճանի հետ միասին հիշում է սուսերը. «Եւ զգեցուցեալ ոսկեզարդ պատմուճան միանգամայն և գոտի սուսերաւ, հանդերձ ոսկեհուռն փայլեալ զարդու, որ ի վեր քան զմիտս և զքան անցանէ պատմողաց... և բազմութիւնք

¹ Սեբեոսի եպիսկոպոսի «Պատմութիւն ի Հերակլէն», Ս.-Պետերբուրգ, 1879, էջ 38։

² Մ. Խորենացու «Պատմութիւն Հայոց», էջ 39։

³ Ըստ երևույթին գրիչները երկսայրի սուրը երկսայրի սուսեր են արտագրել, չըմբռնելով նրանց տարբերությունը։

⁴ Ստ. Տարօնացի «Պատմութիւն տիեզերական», էջ 172։

զօրացն սպառազինեալ յաջմէ և յահեկէ՝ թնդումք ճայթմանց և փայլատակմունք սուսերաց, գոչմունք փողոց և հնչմունք եղջերաց»¹

Այսպիսով տեսնում ենք, որ իշխանների և թագավորների զենքերը և սուսերը հատկապես զարդարված էին լինում ոսկով և այլ թանգարժեք զարդերով, որոնցից զուրկ էր լինում հասարակ զինվորի մարտական զենքը:

11-րդ դարի պատմիչ Ա. Լաստիվերտցին, որ ականատես է եղել սելջուկ թուրքերի կատարած ասպատակություններին, դառնությամբ նկարագրում է Արծն, Կարս, Անի քաղաքների և Բասեն գավառի ավերածությունները, որտեղ բնակչության մեծ մասը սրախողխող է լինում: «Եւ ապա լարեալ զաղեղունսն և մերկացուցեալ զզէնսն՝ յարձակեցան ի վերայ շինին, հեշտացեալք իբրեւ յամարայնի, և սուր ի վերայ եդեալ կոտորեցին առհասարակ զամենեանն ոգիս իբրեւ երեսուն հազար...»² մի ուրիշ տեղ գրում է. «Ի գալ միւսում ամին ժողովեցան իբրեւ արծուիք ի վերայ կերակրոյ անհամար քաղմութիւնք զօրաց աղեղնաւորաց և սուսերամարտից»³ Մարտի վերջնական հաղթանակը գրեթե միշտ որոշվում էր սուսերամարտով: Ավելի ուշ շրջանի պատմիչներից Ուռհայեցին, երբ խոսում է Վասակ Պահլավունու քաջագործության մասին ընդդէմ թշնամու, մի շարք զենքերի հետ հիշում է նաև պողովատիկ թուրը:⁴

Ուռհայեցին հիշատակում է նաև ճիկուր, որ դարձյալ պողովատիկ է և նրանով կարելի էր խփել քաղաքի երկաթե դռան, ծակել ու այն կողմն անցկացնել:

Նա ասում է. «Յայնժամ Ապլղարիպն պողովատ ճկռովն հարկանէր զերկաթի դուռն քաղաքին և պատառեալ զերկաթն և յայն դեհն անցուցանէր»⁵

Հետաքրքրական է 13-րդ դարի պատմիչ Ստեփանոս Օրբելյանի պատմության այն հատվածը, որտեղ մանրամասնորեն նկարագրված է Լիպարիտի զինավառությունը: «Եւ այնպէս զինեալ զինքըն՝ հեծեալ ի տաճիկ երիվարն, և ընկենոյր զոսկենկար վահանն

1 Թ. Արծրունի, «Պատմութիւնն տանն Արծրունեաց», էջ 467:

2 Ա. Լաստիվերտցույ «Պատմութիւն», էջ 118:

3 Անդ, էջ 70:

4 Ուռհայեցի, էջ 11:

5 Մ. Ուռհայեցի, «Ժամանակագրութիւն», Վաղարշապատ, 1898 թ.,

ի թիկունսն, և զճաւճ նիզակիկն յահեակ բազուկն, և զլայն պողո-
վատիկ շմշիրն երկբերանի ի յաջ ձեռինն»¹ Ինչպես տեսնում
ենք, պատմիչը սրի փոխարեն հիշում է պարսկերեն շիմշիր բառը,
որ նշանակում է լայն սուր:

Միջնադարյան շրջանին վերաբերող սրերի նմուշներ գրեթե
չունենք, բացառությամբ Անիում գտնված սրից: Անիի պեղածո-
ների մեջ բացի բրոնզյա դաշույնից, բազիլիկ պալատի նկուղից
հայտնաբերվել է երկաթյա ամբողջական մի սուր, որի երկարու-
թյունը 96 սմ., լայնությունը, դաստակի մոտ, 9 սմ., իսկ դեպի
ծայրը հետզհետե նեղանալով՝ 5 սմ.: Ունեցել է պատյան, իսկ ե-
րախակալը վերջանում է գնդաձև ուռուցիկով: Այս սուրն ունեցել է
նաև կախելու հարմարություն, որի օղակները գտնվել են սրի հետ
միասին: Այս սրի կտրվածքից երևում է, որ նրա կենտրոնական
մասը հաստ լինելու հետևանքով բոլորովին հարմար չի եղել խո-
րը հատելու համար, թեև երկսայրի է, բայց գլխավոր նպատակը
խոցելն է, իսկ տեղն եկած դեպքում նաև թեթև հատումներ ա-
նելը:

Վերոհիշյալ նյութերը մեզ հնարավորություն են տալիս մո-
տավոր պատկեր կազմելու այդ ժամանակաշրջանում գործածված
սրերի, թրերի, սվինների և սուսերների մասին:

Սուրը գործածելու տեսակետով խիստ հետաքրքրական է Մու-
շի Առաքելոց վանքի դռան վերնասյամի փորագրությունը (12-րդ
դար), որը պատկերում է ռազմական մի տեսարան: Այստեղ պարզ
երևում է միջնադարում գործածված նետ ու աղեղը, երկար նիզա-
կը և ծանր վահանը ու լայն երկսայրի սուրը: Փայտի այդ դռան
վրա քանդակող վարպետը մեծ հմտությամբ կարողացել է տալ
զենքերի ձևերը:

Միջնադարյան Հայաստանում սուրը, թուրը, սուսերը և դա-
շույնը մյուս զենքերի համեմատությամբ ամենից շատ տարածված
և ավելի շատ գործածական զենքեր են եղել. եթե մարդիկ նետ ու
աղեղ կամ թե նիզակ կրում էին պատերազմի դաշտում կամ զին-
վորական երթի ու պահակության ժամանակ, ապա սուր և դաշույն
զինվորներն իրենց վրա կրում էին մշտապես, նաև խաղաղ պայ-
մաններում: Բացի զինվորներից, զենքի այդ տեսակները գործ-
էին ածում նաև աղատները, քաղաքացիք, լեռնցիները, իշխող դա-
սի բոլոր ներկայացուցիչները իրենց տանը և դրսում: Վերջիննե-

¹ Ս. Օրբելյան, «Պատմություն նահանգին Սխական», էջ 375:

րիս մոտ այդ զենքերը, որպես զարդ, պատրաստվում էին նաև ազնիվ մետաղներից ու զարդարվում թանգարժեք քարերով:

Սակր, վաղր, մուրն և ճիկո (ճկուռ).— Մարտական զենքերի շարքին են պատկանում սակրը, վաղրը և ճիկոը, որոնք պատերազմի ժամանակ կատարել են իրենց սուր բերանով ծանր հարված տալու դեր: Սակրի նախնական ձևին մենք հանդիպում ենք դեռևս երկրորդ հազարամյակում, մ. թ. առաջ: Հնում սակրը, որպես կացին, ծառայել է նաև իբրև աշխատանքային գործիք, իսկ հետագայում նա բոլորովին առանձնացել է կացնից և գործածվել է միայն որպես մարտական զենք:

Մեր թվականությունից առաջ, սուռչին հազարամյակի սկզբներին պատկանող սակր ձուլելու քարե կաղապարներ գտնվել են Հայաստանում Լենինականի մսի կոմբինատի շենքերի շինության վայրում և ուրարտական Կարմիր Բլուրից:

Հայկական բարձրավանդակում կատարված պեղումներից հայտաբերվել են մեծ քանակությամբ սակրեր, որոնց ձևից արդեն երևում է, որ մի որոշ մասը գործ է ածվել տնտեսական աշխատանքների համար. եղել են նաև հատկապես ռազմական գործողությունների համար պատրաստված սակրեր: Հարկ չհամարելով խոսել հնագույն սակրերի մասին, այստեղ հիշատակենք միայն այն փաստերը, որոնք վերաբերում են Արտաշիսյան դինաստիային և հետագա դարերին: Այդ առթիվ մեր պատմիչների մոտ կան բավականին կարևոր և արժեքավոր հիշատակություններ. սակրի հետ միասին նրանք բազմիցս հիշատակում են վաղր և մի քանի անգամ էլ ճիկո բառերը, որովհետև ճիկոը և վաղրը պատերազմական գործողություններում կատարել են գրեթե միևնույն դերը, ինչ որ սակրը. սակայն մեր պատմիչների թերի կողմն այն է, որ նրանք բավականացել են միայն անունների հիշատակությամբ և չեն տվել նրանց ձևերի միջև եղած տարբերությունը. ահա այդ է պատճառը, որ դժվարանում ենք լրիվ պատկեր կազմել վաղր և ճիկո զենքերի մասին: Սակրը կամ սակուրը նման է տապարին և գործ է ածվել որպես ռազմական զենք՝ հարվածելու, կտրելու, ջարդելու համար: Այս զենքն ամրացվում էր հատուկ կոթի վրա՝ հարվածի թափը մեծացնելու համար. բայց նա տապարի նման լինում է միկողանի կամ երկբերան կորացած կեռի նման, որի համար էլ մեր պատմիչները երկբերան սակրին անվանում են կոցավոր սակր:

Սակայն պետք է ենթադրել, որ միաբերան սակրը, որի բուժ կողմը մուրճի դեր կարող էր կատարել թշնամուն բուժ, բայց ջախջախիչ հարվածներ հասցնելու մեջ, այլ անուն է ունեցել, բայց չգիտենք, թե ինչ: Մի քանի տարբեր անունների գոյությունը միևնույն ժամանակում, անշուշտ, արդյունք է տարբեր զենքերի գոյության:

Այսօր թեև հնարավորություն չունենք տարբերելու սակրը վաղրից, բայց հնում դրանք միանգամայն տարբեր զենքեր են եղել՝ իրենց հատուկ նպատակներով: Մեր պատմիչները դրա համար էլ հաճախ հիշում են միաժամանակ սակրավորների և վաղրավորների բոլորովին առանձին զորագնդեր:

Փ. Բուզանդը, երբ նկարագրում է Վասակ Մամիկոնյանի ճակատամարտը Շապուհի դեմ, հիշատակում է, թե ինչպես Վասակը թագավորի հրամանով իր զորքերը կարգի է բերում և նախապատրաստում հարձակման. այստեղ Վասակը բոլոր ռազմիկներին, ըստ իրենց զինվածության, բաժանում է առանձին գնդերի և՝

«Նա (Վասակ) վաղվաղակի կատարէր զհրամանս թագաւորին. շորեք հարիւր հազար զօր կուռ վառեալք, որ ընտիրք և պատերազմողք էին, լի արութեամբ արուեստաց նահատակութեան: Նիզակաւորք, սուսերաւորք... վաղրաւորք, սակրաւորք, որք ոչ գիտէին զերկիւղ զանգետելոյ յարանց յախոյանց»:¹ Նույն պատմիչը գրում է. «Եւ մինչդեռ գայր նա (Գնել) ընդ բանակամէջն, և էր հեծեալ յերիվարին իւրում, իբրև մերձ եղև ի հրապարակն արքունի, և անդ ի յարքունուստ հասանէին բազում սպասաւորք վառեալք սուսերաւորք, նիզակաւորք, վաղրաւորք, սակրաւորք—սուինաւորք և սպարակիրք հետեակք»:²

2. Դրասխանակերտցին հիշատակում է, թե ինչպես արաբական խալիֆաթի դեմ մղած կռիվներում վաղրավորները հարվածում և կտրում էին հակառակորդի զրահները:

«Իսկ յելանել արուսեկին փայլատակունք ի մերկապատեան վաղակաւորացն բազմութենէ հատանէին և ի սաղաւարտացն և ի թիկնապահ և ի լանջապահ պղնձի տախտակացն և ի պահպանակացն բարձիցն և բազկացն»:³

¹ Փ. Բուզանդ, «Պատմութիւն Հայոց», էջ 130:

² Նույն տեղում, էջ 118:

³ Հովհ. Դրասխանակերտցւոյ «Պատմութիւն Հայոց», Թիֆլիս, 1912, էջ 312:

Իսկ 10-րդ դարի պատմիչ Թովմա Արծրունին հիշում է. «Եւ քաղմութիւն զինուորաց վառելոց աստի և անտի, և վարոցաւորք և սակրաւորք այսր անդր քշել զամբոխն դռթեալ»:¹

Այստեղ մեջ բերած զենքերի տեսակներից շատերի անունը ևս մինչև այժմ չի պարզված: Վաղակը սրի լայն և ծանր տեսակն է, որը լինում է մերկապատյան և երկսայրի: Ուրեմն նույնն է, ինչ որ սուրը, բայց վերջինս կարող է ավելի ընդհանուր անուն լինել երկսայրի սրերի մի քանի տեսակների համար: Ինչպես վերևում տեսանք, Թովմա Արծրունին հիշատակում է վաղակավոր զորքի տեսակ: Վակուր բառը, որ հիշատակված է Թովմա Արծրունու գրքի մեջ, խիստ անորոշ է: Ըստ գործածության տեղի (վաղրից հետո և սուսերից առաջ) միանգամայն անհնարին է նրա պարզաբանությունը, բայց մեզ թվում է, թե իրավացի են նոր Հայկազյան բառարանի կազմողներն ու Ստ. Մալխասյանցը, որոնք կարծում են, որ գլխագիր Ս և Վ գրերի հնագույն ձևերի շփոթից է առաջ եկել, և այդ բառը պետք է կարդալ ոչ թե Վակուր, այլ Սակուր, որը սակրի ավելի ճիշտ ձևն է:

Վաղրը (սեռ. վաղեր), մարտական կացնի տեսակներից մեկն է, սխալ ենթադրությամբ մի շարք գրքերի մեջ Վաղրը բացատրել են իբրև սրի մի տեսակը: Բուզանդի պատմության մեջ վաղրավոր և սակրավոր զինվորներն առանձին խմբերով են հանդես գալիս: Զորքի տեսակների մեջ այդ երկուսը նիզակավորներից և սուսերավորներից հետո են թված միմյանց ետևից:

Ստեփանոս Օրբելյանի մի տեղեկությունից պարզվում է, որ զինվորները վաղրը կախում էին իրենց ազդրից ներքև և նա նման է եղել դարբնի ուռին (մեծ մուրճին) ու քարհատների կտցավոր սակրին:

Ստեփանոս Օրբելյանը, երբ խոսում է Լիպարիտի զենքերի մասին, ասում է, — «Եւ զվաղրն ահագին ի ներքոյ բարձիցն իբր զուռն դարբնաց և կամ զսակր կտցաւոր քարահատաց՝ անցեալ ի մէջ ռազմաւոր հանդէսին»:²

Պատմիչի այս քաղվածքից արդեն որոշակի տարբերություն ենք տեսնում վաղրի և սակրի միջև ձևի տեսակետից: Վաղրը

¹ Թովմայի վարդապետի Արծրունու «Պատմութիւն տանն Արծրունեաց», Թիֆլիս, 1917 թ., էջ 248:

² Ստ. Օրբելեան, «Պատմութիւն նահանգին Սխական», Թիֆլիս, 1910, էջ 375:

սակրից եղել է մեծ և հնարավոր չի եղել ամրացնել գոտուն, ուստի սովորություն է եղել ազդրի վրայից կախելը:

Խորենացու, Հովհան Մամիկոնյանի և Զենոբ Գլակի պատմությունների մեջ սակրի և վաղրի փոխարեն մի քանի անգամ հիշատակվում է մուրճը: Խորենացու մոտ հիշատակված մուրճը նմանեցվում է կտցավոր մուրճին:

7-րդ դարի պատմիչ Հովհան Մամիկոնյանը, երբ խոսում է Սմբատի կռիվների մասին, հիշում է, թե ինչպես թշնամու սաղավարտը ոչնչանում է մուրճի հարվածով: «Նւ հասեալ Սմբատայ՝ եհար մըրճովն ի վերայ գագաթանն, և գոգեաց զսաղաւարտն, և գլխոյն ոսկրն փոսեալ՝ տեղի տայր սաղաւարտն մըրճին Սմբատայ, և հազիւ կարաց հանել»:¹ Զենոբը նույնպես հիշում է մուրճի մասին. «Արդ իբրեւ հարստացան երկոքին կողմանքն, և էին վեց հազար ինն հարեւր քառասուն և վեց արք քրմացն, իսկ հինգ հազար և ութսուն զօրք իշխանացն հայոց, ապա հնչեցուցին զփողս պատերազմացն, և դիմեցին իւրաքանչիւր այր ի դէմ առն դիպանաւորի... իսկ իշխանն Սիւնեաց շահնդուրժեաց առ թշնամանսն. յարձակեալ ի վերայ նորա, եհար մըրճովն ի վերայ սաղավարտին և կտրեալ զնա»:²

Այսպիսով, տեսնում ենք, որ մուրճով խփում էին սաղավարտի գլխին՝ նրա սրածայր գագաթը գոգելու և նրա մեջ թշնամու պուխը ջախջախելու նպատակով:

Մուրճը, կարող է պատահել, որ զենքի առանձին տեսակ չլինի էլ, այլ այդպես կարող էր կոչվել միաբերան սակուրների բույթ, մուրճի ձև ունեցող կողմը:

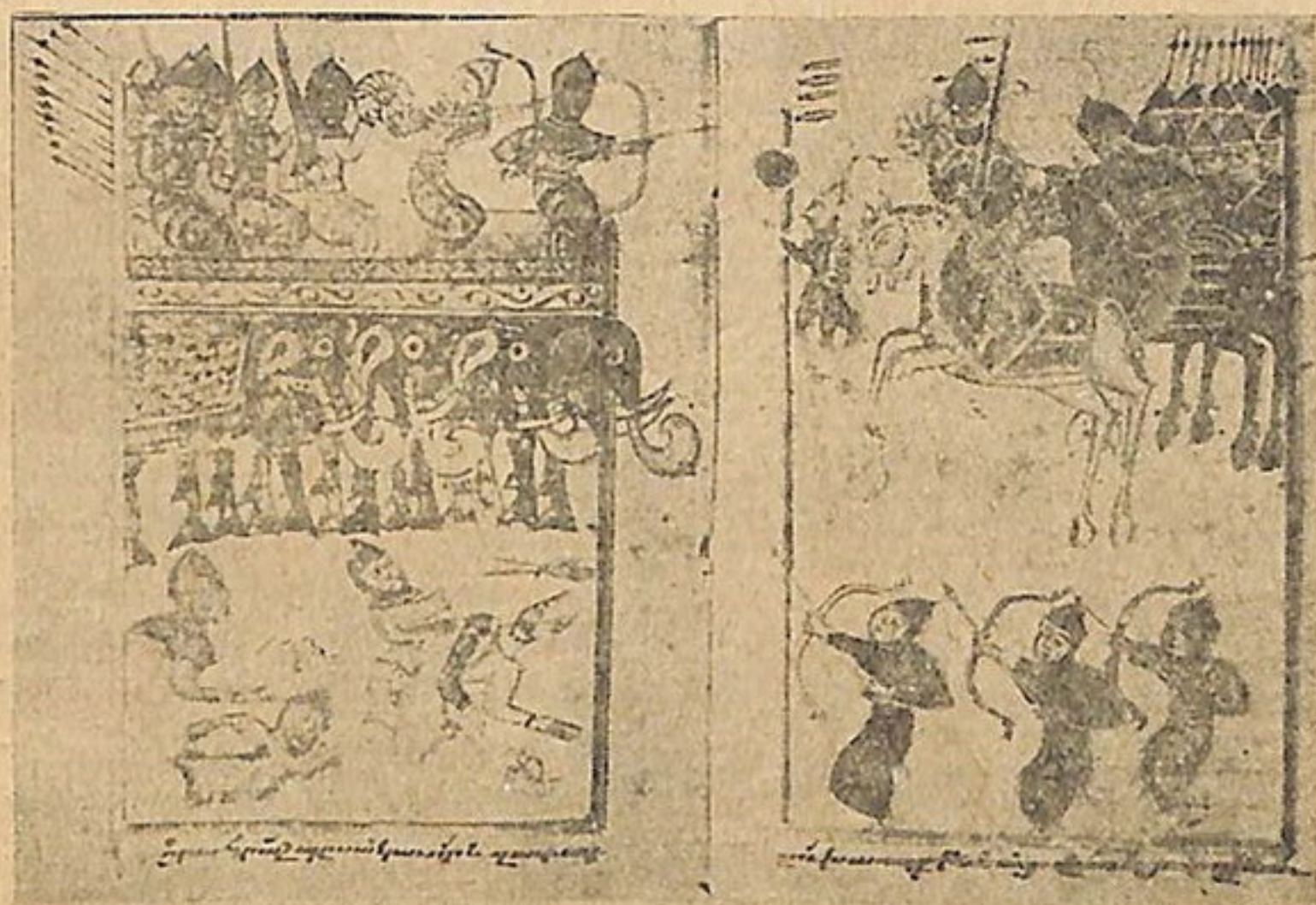
Միջնադարյան ավերակների սլեդումներից, դժբախտաբար, սակրեր միայն մեկն է մեզ ծանոթ, որ գտնվել է Անիում: Այդ սակրը (07 № 101) երկաթից է և նեղ ու երկայն իր ձևով նա նման է պատերազմում գործածվող սակրերին, բացի դրանից, մենք սակրերի հանդիպում ենք ձեռագրական մանրանկարչության մեջ: 1232 թվի ձեռագրերից մեկում Գրիգոր անունով նկարիչը տվել է մի խումբ մարդկանց նկարներ, առանց գլխարկների, որոնք ձեռքներին ունեն բռնած սակր և սակրածե ալ զենքեր: 1414 թվի ձեռագրերից մեկում պատկերված է Հուդայի մատնությունը, որտեղ Քրիստոսին շրջապատող զինվորները ջահերի հետ միասին կրում են նաև սակրեր: Չնայած այն հանգամանքին, որ նկարում եղած

¹ Յ. Մամիկոնեան, «Պատմութիւն Տարօնոյ», էջ 35:

² Զենոբայ Գլակայ ասորւոյ, «Պատմութիւն Տարօնոյ», էջ 28—29:

զինվորները հռոմայեցիներ են, սակայն նկարիչն այդտեղ եղած սակրերի ձևը վերցրել է իր միջավայրից և վերցրել է սակրի այն ձևը, որն այդ ժամանակ գործածական է եղել Հայաստանում:

Արժեքավոր փաստ է 11-րդ դարի ձեռագրերից մեկի (ձեռագիր № 6201) մի նկարը, որտեղ ցույց են տրված Հուդայի մատնությունը և նրան շրջապատող զինվորները, որոնք ձեռքներին ունեն բռնած երկբերան և միաբերան կեռ ու երկար ձողերի վրա ամրացված զենքեր, ամենայն հավանականությամբ համապատասխանում են պատմիչների մոտ հիշատակված վաղրավորներին: Մատենադարանի 14-րդ դարի № 8772 ձեռագիր ա-

Նկ. 6. Վարդանանց պատերազմը: Մատենադարանի № 1625 ձեռագրից

վետարանի մեջ, որի ծաղկողն է Մերունը, դարձյալ Հուդայի մատնության նկարում Հիսուսին շրջապատող զինվորներից երեքի ձեռքին կան միաբերան վաղրեր, երկար ձողի վրա ամրացված, իսկ երկուսի ձեռքին ծակիչներ, որոնցից մեկը մի ճյուղանի է, իսկ մյուսը՝ շորս ճյուղերով: Նույն նկարի ցածի մասում, որտեղ նկարիչը պատկերում է Պիղատոսի ձեռնների լվացումը՝ կանգնած մարդկանցից մեկի ուսին դրված է փոքր կոթով մի զենք, որը համապատասխանում է մեր պատմիչների մոտ հիշատակված սակրին: Նույն ձևի սակրի մենք հանդիպում ենք նաև

1397 և 1437 թվերին գրված ձեռագրերի մեջ, սակայն ամենից ուշագրավը Մատենադարանի № 5472 ձեռագիրն է, որտեղ 80-րդ էջում պատկերված է Ալեքսանդր Մակեդոնացու և Դարեհի կռիվներից մի տեսարան: Այդ նկարի մեջ, մի շարք զենքերի հետ միասին, երկու կողմերի զինվորների ձեռքին էլ մենք նկատում ենք սակրեր:

Նույն երկսայրի սակրածեղ զենքերն իրենց գոյությունը շարունակեցին մինչև իսկ 18—19-րդ դարերը, երբ վաղուց արդեն հրազենը գտնված էր: Այս ուշ շրջանի սակրերը, ինչպես նաև զենքի մի շարք այլ տեսակներ իրենց ձևերով խիստ մոտեցել և գրեթե նույնացել են պարսկական զենքերի տեսակներին: Դա միանգամայն հասկանալի է, որովհետև հայերը կորցնելով իրենց ազգային իշխանությունը, վաղուց արդեն գտնվում էին Իրանի և Թուրքիայի իշխանությունների ներքո:

Գործոն զենքերի թիվը լրացնելու համար անհրաժեշտ է հիշատակել հին հեղինակների մոտ հիշատակված վարոցը, որը մի հաստազուլիս մահակ է, ծայրը սովորաբար մեծ գամերով ամրացրած: Զենքի այս խիստ պրիմիտիվ տեսակը ծառայել է գլուխ ջախջախելու համար: Եղել են նաև զորքեր, որոնք գլխավորապես վարոցներով են զինված եղել և զորքի այդ տեսակները կոչվել են վարոցաուր:

Վերևում թված զենքերը գրեթե բոլորն էլ տեղական են և ինչպես հին դարերում, այնպես էլ միջնադարում պատրաստվել են հատուկ զինական արհեստանոցներում: Ուրարտացիների ժամանակներից մեզ հայտնի է Կարմիր Բլուրի զինանոցը, որտեղից 1936 թվին գտնվել է նաև բրոնզե կացին ձուլելու կաղապար, իսկ միջին դարերում զենք պատրաստելու ամենանշանավոր արհեստանոցները եղել են Դվինում և հետագայում նաև այլ քաղաքներում (Անի, Արծն և այլն): Պարզ է, որ Արշակունյաց ժամանակ էլ զենքերը պատրաստված պետք է լինեին զորանոցներին և զորակայաններին կից հատուկ արհեստանոցներում, որոնք սակայն դժբախտաբար մինչև այժմ չեն ուսումնասիրված: Այդ տեսակետից կարծում ենք, որ Գառնի ամրոցի և Արմավիրի ապագա պեղումները պետք է տան այս հարցը ճշտող հարուստ նյութ:

Վերոհիշյալ 17-րդ դարի № 5472 ձեռագրի 80-րդ էջում, ինչպես նշեցինք, կա մի մանրանկար, որտեղ Մակեդոնացու և Դարեհի կռիվն է պատկերացված: Այդ նկարի մեջ ուշագրավն այն է, որ

սառը զենքերից բացի, կա կարճ փողով հրացան, որ առաջին անգամն է հանդիպում մանրանկարների մեջ:

* * *

Միջնադարյան Հայաստանում պատերազմների ժամանակ քերդերը քանդելու և քաղաքները նվաճելու համար գործադրել են հատուկ մեքենաներ, որոնք այս կամ այն առիթով հիշատակել են մեր պատմիչները և տվել այդ մեքենաների անունները՝ էշ, փլուկուան և բարան:

Միջնադարում քաղաքների պաշտպանության գլխավոր միջոցը հանդիսանում էր պարսպապատումը: Դարեր շարունակ Հայաստանը դիմադրել է արտաքին թշնամիների հաճախակի հար-

Նկ. 7. Հուդայի մատնությունը: Մատենադարանի № 6207 ձեռագրից

ձակումներին, ուստի խիստ անհրաժեշտություն է զգացվել պարսպապատման միջոցով ուժեղացնել քաղաքների պաշտպանությունը: Հայաստանի գլխավոր քաղաքները գրեթե բոլորն էլ պարսպապատված են եղել: Բավական է հիշատակել Տիգրանակերտը, Վաղարշապատը, Կարինը, Մանազկերտը, Կարսը, Դվինը և, վերջապես, Անին, որոնք տարբեր ժամանակներում անընդհատ ենթակից եղել են արաբների, սելջուկների, մոնղոլների և ուրիշների հարվածներին: Բացի վերոհիշյալ քաղաքներից, կային մի շարք ամրոցներ, որոնք կռիվների ժամանակ խոշոր պաշտպանական

դեր էին կատարում: Այդ ամբողջներից աչքի 'են ընկել Արտագեր-
սը՝ Շապուհի զորքերի դեմ, Կապույտ և Նրինջակա բերդերը՝ ա-
րաբական արշավանքների ժամանակ:

Հայաստանի վերահիշյալ քաղաքները ոչ միայն հանդիսացել
են տեղական բնակչության պաշտպանության վայր՝ սկսած հու-
նա-հռոմեական արշավանքների ժամանակներից, այլև այդտեղ
են ամրացել ու ապաստան գտել շրջակա գյուղերի բնակչությունը
պատերազմների միջոցին. այդ մասին մեր պատմիչները բազմա-
թիվ հիշատակություններ ունեն: Հայաստանի հնագույն քաղաք-
ներից Դվինը, որ հիմնադրվել ու մայրաքաղաք էր դարձել Խոսրով
2-րդի ժամանակ և փոխարինել է հին Արտաշատ մայրաքաղաքին,
ինչպես Արշակունիների, այնպես էլ մանավանդ մարզպանական
շրջանում հանդիսացել է առևտրական, վարչական և ղինվորա-
կան կենտրոն: Դվինի բնակչության շատության մասին մեզ
տեղեկություն է տալիս Սեբեոսը. նրա ասելով, արաբները Հա-
յաստանից տարել են մոտ 35 հազար գերիներ: Տարակույս չի
կարող լինել այն մասին, որ ընդհանուր վտանգի ժամանակ Դվին
է հավաքվել նաև շրջակա գյուղերի բնակչությունը, այդպիսի
փաստերի մենք հանդիպում ենք նաև այլ տեղերում, հատկապես
սելջուկ թուրքերի և մոնղոլական արշավանքների ժամանակ. «Բա-
զում և անհամար հողիք ի վերագոյն գաւառացն, վասն տեղեացն
ամբողջեան՝ անդր ժողովեալ էին»: Իսկ Կիրակոս Գանձակեցին
Կարին քաղաքը գրավելու առթիվ գրում է. «Եւ զի յոյժ բազում
ամբոխ էր ի ժամանակին յայնմիկ, քաղաքն, լցեալ քրիստոնէիւք
և տաճկօք, այլև ամենայն գաւառն անդր հաւաքեալ էր»: 2

Թովմա Արծրունին, նկարագրելով Դվինը երկրաշարժից ա-
ռաջ, հիշատակում է նրա մեծությունը և պարիսպները:

«Մինչ յերեսս երկրի ի վեր մղեալ հանդէպ քաղաքին Արտա-
շատու, որ բլուրն նորուն ասի, յորում շահաստանն Դուին, մար-
դախիտ պարսպաւոր պատնիշօք պատուարեալ և տուրևառիկ վա-
ճառականութեամբ և ազգի ազգի պղծութեամբ յափրացեալ յըղ-
փացեալ զնա ի հիմանց տապալեալ»: 3

Միջնադարյան Հայաստանի նշանավոր քաղաքներից էր նաև
Անին, որը կրկնապարիսպներով պաշտպանված էր արտաքին թըշ-

1 Լ ա ս տ ի վ ե ր տ ց ի, «Պատմութիւն», էջ 95:

2 Կ. Գ ա ն ձ ա կ ե ց ի, «Պատմութիւն Հայոց», էջ 264:

3 Թ. Ա Ր Ժ Ր Ո Ւ Ն Ի, «Պատմութիւն տանն Արծրունեաց», էջ 371:

նամիների հարձակումներից: Չնայած այն բանին, որ Անին, որպես ֆեոդալական ամրոց, հիշատակվում է դեռևս 5-րդ դարում, սակայն Բագրատունիների մայրաքաղաք դառնալուց հետո այն ավելի ընդարձակվեց և պարսպապատվեց: Անիի առաջին պարիսպներն իրենց բուրգերով (կառուցել է Աշոտ Գ.) տարածվում էին մզկիթի մոտից դեպի Ծաղկոցաձոր: Հետագայում, Սմբատ Բ-ի օրով, գլխավորապես քաղաքի հյուսիսային կողմում, կառուցում են նոր պարիսպներ, որոնց բարձրությունը հասնում էր 8—11 մետրի, իսկ լայնությունը՝ մեկ մետրի: Դրանով իսկ ապահովվում էր քաղաքի պաշտպանությունը բյուզանդական հարձակումներից և սելջուկների ու մոնղոլների արշավանքներից: Այդ բոլոր արշավանքների ժամանակ տեղի բնակչությունը ցույց է տվել հերոսական դիմադրություն: Հայաստանի քաղաքների պաշտպանության ժամանակ և բերդերն ու ամրությունները քանդելու համար կիրառվել են տարբեր տեսակի հատուկ գործիքներ, որոնցից մեզ հայտնի են էշը, բաբանը, փիլուկուրանը և զանազան տեսակի հրձիգ նյութեր՝ հրդեհներ առաջացնելու համար:

Մ. Խորենացին գրում է, որ պարսկական զորքերը պաշարելով Տիգրանակերտ քաղաքը, նրա նվաճման համար գործադրում են էշ կոչված մեքենան:

«Եւ Յունացն մատուցեալ մեծաւ բռնութեամբ յեցուցին ի պարիսպն և զկոշեցեալ էշսն: Եւ է այդ գործի մեքենայից անուանոր, յերից երից արանց մղելով տարեալ, և ի ներքուստ կացնովք և սակրօք երկբերանովք և կտցաւոր մրճովք՝ փորել զհիմունսն»:¹ Ինչպես տեսնում ենք, այս մեքենան անիվավոր էր, վերևը հաստ փայտերով ծածկած: Մարդիկ պաշտպանվելով այդ փայտե պատնեշի տակ, մեքենան մոտեցնում էին պատին և նրա տակից հատուկ կացիններով, մուրճերով և սակրով քանդում էին պատերի հիմքերը, պատը փուլ բերելու կամ նրա վրա ծակեր գոյացնելու դիտավորությամբ: Այդ մեքենան կոչվում էր նաև խոյ: Բացի այդ, Հեթում պատմիչը խոսելով Հուլաուի արշավանքների մասին, քանդող մեքենաների շարքում հիշում է նաև էշը, կոչելով նրան իշավայրի:

«Հուլաուն անվեհեր ի վերայ յարձակեցաւ հանդերձ ստորերկրեայ անցիւք և մեքենայիւք որ իշավայրի կոչին... և ի մէջ ինն աւուրց էառ զայն քաղաքը»:²

¹ Մ. Խորենացու «Պատմութիւն Հայոց», էջ 290:

² Հեթում պատմիչ, էջ 47:

Պարիսպները քանդող մեքենաներից մեկն էլ կոչվել է փիլիկուան (նաև փիլիկոն, փիլիկան, փիլիպա և այլն), որը, ըստ երևույթին, էշից տարբերվել է միայն նրանով, որ քանդելու գործիքը հարմարեցված է եղել իրեն՝ մեքենայի վրա:

Բացի քանդող մեքենաներից, քաղաքների նվաճման համար գործադրել են նաև քար նետող մեքենա, որը կոչվել է բաբան: Պատմիչների նկարագրությունից երևում է, որ բաբանն ահուկի է եղել, նրանք նույնիսկ հիշատակում են բաբանի նետած քարի քաշը, որը հավասար է եղել 60 լիտրի:

«Յետ այսորիկ մեքենայս կանգնեալ, այնու պատերազմէին: Իսկ երէց ոմն ի մերոցս հնադոյն ունելով զաւուրս, որ յոյժ տեղեակ էր արուեստին, և սա իւր կանգնեալ փիլիկուանն. և լինէր յորժամ նոքա քար եղեալ ի պարսատիկս մեքենային և ձգէին ի քաղաքն, երէցն զիւր քարն դէպ ուղիղ նոցա քարին արձակէր, որպէս զի դիպեալ քար երիցուն ի քար անօրինացն, ի վերայ իւրեանց ընկենոյր: Զայս արարեալ անօրինացն եօթն անգամ, ոչ ինչ կարացին վճարել. քանզի զօրացաւ քարն երիցուն ի վերայ քարի նոցա»:¹

Այս առասպելական տեղեկությունը այնուամենայնիվ ցույց է տալիս այն, որ պաշարված հայերն ամեն կերպ աշխատում էին թշնամու հնարքների դեմ նոր միջոցներ որոնել՝ նրանց հնարքների ուժն ու ազդեցությունը շեղոքացնելու համար: Սելջուկները դժվարությունների հանդիպելով, ստիպված են լինում կռվում դարձադրել բաբան կոչված մեքենան, որը համեմատաբար ավելի մեծ պետք է եղած լինի: 13-րդ դարի պատմիչ Կիրակոս Գանձակեցին ևս հիշում է այդ մեքենայի մասին Կարնո քաղաքի ավերման ժամանակ: Կարնո քաղաքը, որ հանդիսացել է հռոմեական կայազորի հիմնական հենակետը և ամուր պաշտպանված է եղել պարիսպներով, մոնղոլների կողմից ենթարկվել է խիստ ավերման: Կ. Գանձակեցին դառնությունամբ է խոսում քաղաքին հասցրած ավերածության մասին:

«Իսկ նոքա (թաթարները) իբրև տեսին եթէ ոչ ողջունեցին զխաղաղութիւն, յամենայն կողմանց բաժանեալ զպարիսպ քաղաքին, զլիաւորացն, զի փլուսցեն առ հասարակ. և նոցա փոյթ յանձինս կալեալ, կանգնեցին փիլիկուանս քաղումս, և կործանեցին զպարիսպն, և մտեալ ի ներքս, սրոյ ճարակ զամենեսին տու-

¹ Լ. ա ս տ ի վ ե ր տ ց ի, «Պատմութիւն», Թիֆլիս, 1912, էջ 102—103:

Եւալ անողորմաբար, և յափշտակեալ զինչսն և զստացուածսն հրով այրեցին զքաղաքն»¹

Նույն պատմիչը փիլիկուան մեքենայի գործադրման մասին հիշատակում է Գանձակի գրավման ժամանակ: «... և յանկարծակի հասին զօրք թաթարին, և պատեցին զքաղաքն յամենայն կողմանց, և մարտ եղեալ մարտնչէին ընդ նմա բազում մեքենայիւք, և հարին զայգեստանն՝ որ շուրջ զքաղաքան էին: Ապա փուլցին և զպարիսպ քաղաքին փիլիկուանօք յամենայն կողմանց. և ոչ եմուտ ի քաղաքն ի թշնամեացն, այլ վառեալք զինու պահեցին զքաղաքն շաբաթ մի. իսկ քնակիչք քաղաքին իբրև տեսին՝ թէ առաւ քաղաքն ի թշնամեացն, մտեալ իւրաքանչիւր ոք ի տուն իւր՝ այրեաց ի վերայ իւր զշինուածն»² Քար նետող բաբան ահուելի մեքենան ևս, ինչպես վերևում հիշեցինք, գործադրվել է սելջուկների և թաթարների ժամանակ: Շատ հաճախ այդ մեքենան կոչվել է նաև լատիններեն բալիստր -- balistra.

«Կանգնէին Մանգղիոնս և մեքենայս պալիստր նետածիգ աշտարակս»:

Կային նաև աշտարակաձև փայտյա հատուկ սարքավորումներ, որոնք մոտեցնում և հենում էին քաղաքի պարիսպներին և նրանց վրայով վահանով պաշտպանված զորքը խիտ շարքերով մտնում էր քաղաք:

Բաբան մեքենայի մասին Արիստակես Լաստիվերտցին գրում է. «Ապա այլ պատերազմական գործի պատրաստեալ, զոր ինքեանք բաբան կոչէին, որ յոյժ ահագին էր, զոր ասէին թէ շորս հարիւր սպասաւորք էին նորա, որք զպարանսն քարշէին, և վաթսուն լիտր քար եղեալ ի պարսատիկսն, ի քաղաքն ձգէին. և առաջի նորա պարիսպ կանգնեցին ի բամբակի բեռանց և յայլ բազում կարասւոյ, զի մի քար երիցուն հասցէ ինա: Եւ իբրև զայս այսպէս յարդարեցին, արձակեցին քար մի, որ դիպեալ ի պարիսպն ուժգնակի, փլոյց և խոռեաց զնա»³ Սակայն թշնամու ուրախությունը երկար չի տևում. քնակչության միջից մեկը նավթից ու ծծումբից խառնուրդ է պատրաստում, լցնում ապակե շշի մեջ և անցնելով թշնամու բանակը, շիշը նետում է բաբանի վրա և այրում: Այդ նույն միջոցառումների մասին հիշում է նաև Ուռհայեցին՝ «յայնժամ առաքեաց ի Բաղէշ և ետ բերել զբաբանն,

¹ Կ. Գանձակեցի, էջ 264:

² Նույն տեղում, էջ 222—223:

³ Ա. Լաստիվերտցի, «Պատմութիւն», էջ 103:

գոր Վասիլ թագաւորն արարեալ էր յաղագս հերայ հնգետասան ատիլի (օղիւ) ահաւոր և զարմանալի: Եւ յորժամ կանգնեցաւ անօրէն բաբանն, սոսկաց ամենայն քաղաքն. և զառաջին որ եհար՝ երեք այր պահ և զկրծապահն ի քաղաքն ձգեաց. և յայնժամ երէց մի յայտնեալ ի քաղաքն և ի շտապոյ դրեալ մեքենայ մի ընդդէմ, նորա և յառաջին քարէն հարկանէր զբաբանն և բեկանէր զխոզակն. և զօրացաւ քաղաքն, վասն զի ահիւ պաշարեցան»:¹ Ապա շարունակում է. «եւ յետ աւուրց ամրացուցին այլազգիքն զբաբանն, և կազմեցին յամենայն կողմաց անմերձենալի, սկսան հարկանել զպարիսպ քաղաքին մեծամեծ քարամբք. և յայնժամ ահաբեկեալ երերալով դողայր ամենայն քաղաքն: Յայնժամ Վասիլն ձայն տուեալ առ ամենայն քաղաքն և ասէր. «Ով որ կարացէ ելանել և հրով այրել զբաբանն (ոմն ի փռանգաց): Եւ խնդրեաց զօրաւոր և քաջ ձի և զգեցեալ զրահս և եղեալ սաղաւարտ ի գլուխըն և առեալ թուղթ կապեաց ի ծայր ոմբին և երեք շիշ նաւթ դրեալ ի ծոց իւր՝ և թղթաւորի պատճառանօք յառաջ ելեալ... և գնայր... և եկեալ փռանգն առաջի բաբանին՝ զտեղի առեալ և ոչ գնայր. և կարծէին ընդ մեծութիւն բաբանին կայ և հիանայ՝ և ի նոյն ժամայն հանեալ զմէկ շիշն և հարկանէր զբաբանն. և որպէս զարծիւ շուռ առեալ զբաբանովն նա հարկանէր զմիւս այլ շիշն. և դարձեալ շուրջ եկեալ և շորրորդ շիշն զարկանէր զբաբանն. և ահաւոր քորքոքեցաւ հրով, և փռանգն դարձաւ ի փախուստ»:²

Ինչպես փաստերը ցույց են տալիս, հատուկ պատրաստված վառելանյութերով ազդաբնակությունը կռվել է այդ հսկա մեքենաների դեմ: Փաստերը ցույց են տալիս նաև, ինչպես բյուզանդական կայսրության, այնպես էլ սելջուկյան և մոնղոլական պատերազմների ժամանակ բաբանը գործածական է եղել և հանդիսացել է ամրությունների քանդող և մեծ քարեր նետող կարևոր մեքենա, որի դեմ պաշարվածները մեծ մասամբ կռվել են հրձիգ նյութերով: Վերոհիշյալ մեքենաները քաղաքների պարիսպներին մոտ տանել չկարողանալու և ընդհանրապես պաշտպանող պարիսպներին թշնամու մոտեցումն արգելելու համար քաղաքներ շինում էին ջրով շրջապատված վայրերում (Արտաշատ, Անի) կամ ժայռոտ տեղերում: Հաճախ բերդերը շրջապատում էին արհեստական ջրային գոտով և այլն:

¹ Մ. Ուռհայեցի, «Ժամանակագրութիւն», էջ 119—120:

² Նույն տեղում, էջ 120—121:

Միջնադարյան պատերազմներում, բացի վերոհիշյալ մեքենաներից, գործածվել են նաև մի շարք գաղային նյութեր, որոնց մասին հատուկենտ տեղեկություններ ենք գտնում պատմիչների մոտ: Սեբեոսը, երբ խոսում է պարսկա-բյուզանդական կռիվների մասին, մեքենաների թվում հիշում է նաև հրացան. նրա պատմությունից երևում է, որ հրացան նշանակում է հուր ձգող գործիք, որը գործադրվել է հատկապես նավերի վրա:

«Զի էր կազմեալ ի վերայ նաւացն մանգղիոնս, և մեքենայս հրացանս, և մեքենայս քարընկէցս, աղեղնաւորս և պարսաւորս զի յորժամ հասանիցեն ի պարիսպ քաղաքին ի վերուստ ի գլխոյ աշտարակացն դիւրեաւ ելեալ ի պարիսպն անկիցին ի քաղաքն»:¹

Հրացանության մասին հիշատակում է նաև Դրասխանակերտցին, երբ խոսում է Աֆշինի կռիվների մասին Դվինի պաշարման ժամանակ. — «Պաշարեալ ուժգնապէս զնոսա և բազում աղխատորոյզ շփոթմունս և աւարառութիւնս և տնկակոտորութիւնս և հրացանութիւնս զնոքօք զեղեալ՝ ստէպ ստէպ զերկեամ մի զայս առնէր»:²

Թ. Արծրունու մոտ ավելի հասկանալի է դառնում, երբ նա տալիս է նիկ ամրոցի վրա հարձակվելու նկարագիրը: Բուղա զորավարն իր աղեղնավորների և հեծյալների խմբերով սկսում է հարձակումը Թոռնավան գավառի նիկ ամրոցի վրա: Պատմագիրն այստեղ հիշատակում է, որ այդ զորքերն ունեին բոլոր տեսակի զենքերը, որոնց թվում նաև «Այլ հուր և ծծումբ նաւթիւ բարձեալ ի գործ պատերազմին և զլոյծ բնութիւնս յանօթս ապակեղէնս եղեալ, եւ մանր զծծումբն ընդ նմին խառնեալ, եղեալ ի պարսատիկ մեքենայից, և զհուրն առ ընթեր նմին, հնարաւորեալ արկանել զամրոցան»:³

Վերոհիշյալ քաղվածքներից երևում է, որ հրաձգությունը վերաբերում է այն այրող հեղուկներին, որոնք գործադրվում էին քաղաքներ գրավելու ժամանակ հրդեհ առաջացնելու համար: Հրաձգություն կատարում էին թե՛ մեքենաների միջոցով և թե՛ ձեռքի շնորհիվ:

Հրացանությունից և ումբերից պաշտպանվելու համար մարդիկ զրահավորվում էին այնպիսի հագուստներով, որոնք դիմա-

¹ Սեբեոս, «Պատմութիւն ի Հերակլն», էջ 236:

² Յ. Դրասխանակերտեցույ «Պատմութիւն Հայոց», էջ 160:

³ Թ. Արծրունի, «Պատմութիւն տանն Արծրունեաց», էջ 219—220:

նում էին կրակին: Բացի այդ՝ պարիսպներն ու շենքերը ծածկում էին հատուկ կաշիներով և այդպիսով շենքերը պաշտպանում հրդեհներից:

Թ. Արծրունին գրում է. «...Եւ որք մերձ առ պարիսպօքն զճակատն վառէին և զմարտն գրգռէին՝ զգեստն ինքեաց յասուէից կազմեալ, զոր ի զօրութիւն թիկանց ուժոյ բազկաց ճնշեալ և մածուցեալ ընդ միմեանս՝ զնրբութիւն մազոյն թաղ կոշեցին, զոր ի շուր եղեալ՝ ծծէ իբրեւ զսպունդ, զայն զինեալ ի վերայ անձանց՝ սաստկացուցանէն զպատերազմն, աներկիւղ մնալով ի հրոյն տոշորմանէ»:¹

Ինչպես տեսնում ենք, Հայաստանում գոյութիւն են ունեցել ոչ միայն սառն զենքեր, որոնցով կռիւ են թշնամու կենդանի ուժի դեմ, այլև գոյութիւն են ունեցել մեքենաներ, որոնցով կարողացել են քանդել քաղաքի պարիսպները և այլ ամրութիւններ: Քար նետող մեքենաների միջոցով քանդելու վտանգի տակ են գրել քաղաքի ներսի շինութիւնները: Բացի այդ, պարսաքարերի և զանազան տեսակի հրձիգ նյութերի միջոցով պայքարել են քանդող և քար նետող մեքենաների դեմ, կամ հրդեհներ են առաջացրել քաղաքի ներսում:

Զրահներ.— Միջնադարյան Հայաստանի հայկական զորքի պաշտպանութեան հիմնական միջոցներից մեկը հանդիսացել է զրահավորումը: Պաշտպանական հագուստների մասին մենք տեղեկութիւն ունենք դեռևս Հերոդոտի ժամանակներից. երբ նա նկարագրում է Քսերքսեսի զորքի հագուստը, հիշում է, որ հայերը զինված էին փռյուզացիների նման: Հետագա դարերի մեր պատմիչների մոտ այդ մասին ունենք բավականին հարուստ տեղեկութիւններ: Սպառազինված հայ զորքին պատմիչներն անվանել են «երկաթապատք», «զրահաւորք», «զրահապատք», «պատենազենք», «շերտաւորք»:² Այն զգեստը, որով պաշտպանվում էին, պատրաստված էր լինում բացի մետաղից, նաև կաշուց կամ հատուկ մաշից, որ գլխավորապես պաշտպանում էր զինվորի մարմինը այրումից: Մետաղից պատրաստված զրահներն իրենց գործվածքով տարբեր տեսակի էին լինում, ինչպես օրինակ՝ հյուսվածքաձև, օղակաձև և շերտավոր. շատ հաճախ մետաղյա հագուստի որոշ մասը միացած կամ հյուսված էր լինում կաշվի:

¹ Թ. Արծրունի, «Պատմութիւնն տանն Արծրունեաց», էջ 220:

² Փ. Բուդաշի, «Պատմութիւն Հայոց», էջ 130, 137, 203:

աստանի վրա: Սպառազինվում էին ոչ միայն մարդիկ, այլև ձիերը: Ագաթանգեղոսը, երբ խոսում է Տրդատի մասին, հիշում է, որ նրա ձին «ասպազեն է»: ¹ Փավստոս Բուզանդը Մուշեղ Մամիկոնյանի զորքի մասին գրում է. «Կուռ վառեալք պատեղէնք և զրահաւորք կազմ ամենայնի»: ² Մեր պատմիչները նկարագրում են նույնիսկ զրահների փայլը: Եղիշեն, նկարագրելով Ավարայրի ճակատամարտը, հիշում է նաև գործադրված սառը զենքերի փայլի, աղմուկի ու ձայների մասին: ³ Մ. Խորենացին խոսելով Տիգրանի զորքի մասին, հիշում է, որ «մերկքն վահանօք և զգեստիւք երկաթոյ պարածածկեալք:... և որ ի նոցայցն պահպանակաց և զինուց փայլմունք և շողիւնք ղթշնամիսն արտահալածել»: ⁴ Զրահով պաշտպանված էր լինում ոչ միայն զինվորի իրանը, այլև բազուկները, ազդրերը. դեմքի և գլխի պաշտպանության համար կային հատուկ ծածկոցներ: Մովսես Խորենացին Հայկի և Բելի կռիվը նկարագրելիս ասում է՝ «Եւ ինքն գլխանոց ագուցեալ երկաթի, նշանաւորօք, վերջօք, և տախտակս պղնձիս թիկանց և լանջաց, և պահպանակս բարձից և բազկաց. դօտեորեալ զմէջսն, և յահեկէ զսուրինն երկսայրի. և նիզակն արի ի ձեռին իւրում աջոյ, և յահեկումն վահան, և ընտիրք յաջմէ և ի ձախմէ»: ⁵

Խոսելով Տրդատի մասին, Խորենացին հիշում է. «... և ինքն վառեալ վերտ պահպանակօք, ուր ոչ գծէին նետք»: ⁶

Մ. Խորենացու մոտ հիշատակված «տախտակս պղնձիս թիկանց և լանջաց» համապատասխանում է վարապանակին: Լանջանոցը մեր պատմիչներն անվանել են նաև ճօշ:

Ն. Շնորհալին «Ողբ Եդեսիոյի» մեջ նկարագրելով Զաւգի Ամիրայի զորքերի հարձակումը Եդեսիայի վրա, ի միջի այլոց ասում է. «զրահաւորք մըկնդաւորք, ճօշիւք պատեալ՝ բոլոր անձին...», ⁷ իսկ Ուռհայեցին իր պատմության մեջ ասում է՝

«Եւ ձիս և ջորիս և ուղտս անհամարս, և վրան ջօշան, և այլ սլեհ որ ոչ գոյ թիւ, և ոչխար բազում, լցաւ քաղաքն Անի ամե-

¹ Ա. գ ա թ ա ն գ ե ղ ո ս, էջ 158:

² Փ. Բ ու ղ ա ն դ, «Պատմութիւն Հայոց», էջ 203:

³ Ե ղ ի շ ե ն, էջ 91:

⁴ Մ. Խ ո Ր Ե Ն Ա Յ Ը Ո Յ, «Պատմութիւն Հայոց», էջ 74:

⁵ Ա ն դ, 39:

⁶ Ա ն դ, էջ 230:

⁷ Ն. Շ ն ո Ր հ ա լ ի, «Ողբ Եդեսիոյ», 1829, էջ 34:

նայն հարստութեամբ... մինչև զընտիր ջօշանն երկու դանկ ծախէին»:¹

Այս քաղվածքներից երևում է, որ պատերազմի ժամանակ լանջանոցների պատրաստում էին կաշվից կամ համապատասխան կտորից:

Արաբական ոստիկանների դեմ կռվելու ժամանակ Արտավազդ Մամիկոնյանը, զորքը զինելու համար, գնում է Դվին, որտեղից ստանում է «զէնս անօթս պատերազմի և վառէր զենքն զրահիւք սաղավարտիւք»: Պատմիչները Զիրավի ճակատամարտի ժամանակ հիշում են նույնիսկ կաշուց պատրաստված հագուստների մասին. «Քանզի զօրքն Յունաց վառեալ էին ի զէնս ոսկւոյ և արծաթոյ, և երիվարք նոցա նոյնպէս զարդու: Եւ էր տեսանել իբրև զպարիսպ ինչ, յորոց յոլովք ի ջղեայ և ի կաշեայ պահպանականց զգիստուն զկարծրութեան վիմաց բերէին երևոյթս. և ի վերայ նոցա անխալամ գէսք նշանք արձակեալք իբր զսաղարթ ինչ հովանաւոր ծառոց: Բայց զվիշապացն մանուածս ահագին բերանաբացութեամբ ուռուցեալ ի փշմանէ օդոյն, ոչ ինչ ուրեք կարեմ նմանեցուցանել, այլ միայն իբրև զլեառն ինչ ադամանդեայ խոնարհիլ ի ծով՝ զբովանդակ ճակատն Յունաց ի պարսկական զօրսն: Քանզի և զնոսա էր տեսանել իբրև զհզօր ինչ գետ առ ի կողմն ի լայն ծաւալեալ. արդարեւ զջրոյ գոյն զրահազգեստացն բերէր տեսութիւն»:²

10-րդ դարի պատմիչ Թ. Արծրունին հիշատակում է մազե զգեստների մասին, որոնցով զինվորները պաշտպանվում էին հրդեհից. «Եւ որք մերձ առ պարսպօքն զճակատն վառէին և զմարտըն գրգռէին՝ զգեստն ինքեանց յասուէից կազմեալ... աներկիւղ մնալով ի հրոյն տոշորմանէ... Եւ զերիվարսն ի հեծեալս նոցա զինեալ սպառազինօք, շոնջապահս ձիոցն և տաշտս գաւակացն և զանգապահս ի շորս կողմանս, ձգեալ և լանջացն զէն, և բարձրավիզ խրոխտանացն զրահս, և ոտնատորոփ փոնկալոյն մանեակս, զանգակեալս, և մահիկս լուսնաձևս ի մէջ ճակատուն կապեալ, և զնիւս երիվարացն երկաթապատ պնդեալ, այլև աստի և անտի երիվարի փորոյն տախտակագործ գրգեալ ըստ փորոյն չափու մածուցեալ ի ձև վահանի զգործ արուեստի զինուն ցուցանեն: Եւ

¹ Մ. Ուռհայեցի, «Ժամանակագրութիւն», էջ 426:

² Մ. Խորենացու «Պատմութիւն Հայոց», էջ 305—306:

ինքեանք արկեալ զրահ զանձամբ, և սաղաւարտ ի գլուխ եղեալ, քաղպանս ի ձեռն արկեալ, զանգապանս ի վերայ բարձիցն պընդեալ, օդ ոտիցն կօշկաձև արուեստաւորեալ, վահան ի թիկունս եղեալ...»:¹

Բացի դրանից, պետք է ասել, որ հայկական զորքի առանձին գնդերն ունեցել են նույնիսկ իրենց հատուկ տեսակի և գույնի համազգեստներ. այդ մասին հիշատակում է Ա. Լաստիվերտցին: Սակայն եղել են նաև հայկական զորքի այնպիսի մասեր, որոնք զրահավորված չեն եղել. այդ երևում է Վարդանանց պատերազմի նկարագրությունից,² երբ պարսիկ հազարապետ Միհրներսեսը հետաքրքրվում է, թե հայկական 60 հազարանոց բանակից քանի՞ հոգի սպառազինված են և դրանցից քանի՞ հոգի մերկ են: Միջնադարյան զինվորը կռվելու և երկար դիմադրելու համար անպայման պետք է ոտքից գլուխ զրահավորված լիներ: Սովորաբար գործածված զրահները կարելի է բաժանել երեք մասի — առաջին՝ գլխանոց, որը պաշտպանում էր վզից վերև, երկրորդ՝ իրանի (լանջապան) և երրորդ՝ բազուկների և ազդրերի համար (պահպանակք բարձի և բազկի):

Վահան. — Միջնադարում վահանը կատարել է պաշտպանական խոշոր դեր, որի միջոցով բաց դաշտում զորքը պաշտպանվել է հակառակորդի հարվածներից: Վահանը հնում պատրաստում էին ոչ միայն մետաղից, այլև փայտից՝ ծառի հաստ ճյուղերից հյուսված և կաշեպատ: Այդ մասին տեղեկություն ունենք հույն պատմիչ Քսենեֆոնից: Բացի նյութի զանազանությունից, վահանները եղել են տարբեր ձևերի և տարբեր մեծության՝ ձվաձև, անկյունավոր և կլոր: Զինվորները վահանը կրում էին ձախ ձեռքով: Այս պաշտպանական զենքը կազմված էր երկու հիմնական մասից՝ շրջանակից և բռնելու հարմարանքից, որը հակառակ կողմի եզրերից ամրացված մի գոտի էր: Զորքի կռվող տեսակները մեծ մասամբ գործ են ածել փոքր վահաններ, որոնցով պաշտպանվել են հարվածներից և հետ են վանել քարերի, նետերի, դաշույնների, վաղրերի, սակրերի հարվածները: Թեթև վահաններն իրենց կենտրոնում ունենում են մետաղյա սրագագաթ ուռուցք, որով երբեմն էլ հարվածում էին թշնամուն, այսպիսով, վահանն այդտեղ հանդես է գալիս իբրև գործոն հարձակողական զենք: Զորքի սպայական կազմն

¹ Թ. Արծրունի, «Պատմութիւն», էջ 220:

² Ն. Ղիշե, «Պատմութիւն Վարդանանց», էջ 139:

ունեցել է ասպայակիրներ (վահանակիրներ), որոնք երթի ժամանակ տանում էին իրենց սպայի մարտական ծանր վահանը: Սակայն գոյություն է ունեցել նաև զորքի մի ուրույն տեսակ, որը միայն ծանր վահաններով մարտի ժամանակ կռվողների առաջը փակում էր, որպեսզի աղեղնավորները ազատ կերպով գործեն իրենց երկու ձեռներով և չզբաղվեն պաշտպանվելու հոգսերով: Զորքի այդ տեսակը Հայաստանում կոչվել է վահանավոր:

Հնագույն շրջանին պատկանող դամբարաններից մեծ քանակությամբ հայտաբերվել են բոլոր տեսակի սառը զենքեր, սակայն ոչ մի անգամ վահան չի գտնվել: Նշանակում է, որ Հայաստանի տեղական ցեղերը մինչև ուրարտացիների հանդես գալը, վահանի գործածության ծանոթ չեն եղել: Առաջին անգամ Հայաստանում վահան մուտք է գործել ուրարտական պետական զորքի հետ միասին առաջին հազարամյակի սկզբներին: Ուրարտական վահաններ են գտնված Վանի Թոփրախկալայի պեղումների ժամանակ և մի քանիսն էլ Նրևանի մոտ Կարմիր Բլուրի բերդի միջից: Կարմիր Բլուրում գտնվել է ծավալով մեծ և քաշով ծանր մի վահան, որը, հավանաբար, ծառայել է նաև հանդեսների համար և եղել է պալատի զարդարանքներից մեկը: Պատերազմում վահաններով զինված էին լինում հայկական զորքի թե՛ հետևակը և թե՛ հեծյալը, միայն հեծյալների վահանները ծավալով ավելի փոքր էին, որովհետև հեծյալները ամբողջովին զրահավորված էին:

Հայկական զորքը, ինչպես նշեցինք, ունեցել է հատուկ զրնդեր, որոնք կոչվել են մերկեր (հավանաբար նշվել է զրահավոր չլինելը): այդպիսիների շարքին էին պատկանում աղեղնավորները: Դրանք մարտերը վարում էին հեռվից և կարիք չունեին պաշտպանվելու, մանավանդ որ նրանց երկու ձեռքերն էլ զբաղված էին կամ, ինչպես ասացինք, նրանց պաշտպանում էին վահանակիրներն իրենց ծանր վահաններով:

Խորենացին հիշատակում է, որ Տիգրան II-ի ժամանակ՝ «մերկքն վահանօք և զգեստիւք երկաթոյ պարածածկեալք»:¹ Այս փաստն արդեն ցույց է տալիս, որ Տիգրանից առաջ և նրա ժամանակ մերկերի թիվը մեծ է եղել:

Արշակունիների շրջանից վահանավորների մասին բավականին հարուստ տեղեկություններ կան Բուզանդի մոտ, հատկապես

¹ Մ. Խորենացու «Պատմութիւն Հայոց», էջ 74:

Արշակ և Պապ թագավորների ժամանակ, երբ կռիվները Հայաստանի և Պարսկաստանի միջև ստացել էին սուր բնույթ և հայկական զորքը հերոսաբար պաշտպանում էր իր երկրի անկախությունը:

«Յորժամ տարածանէին ինչ զօրքն Պարսից զզօրսն Յունաց և կամ զգունդ նիզակաւորացն Հայոց, ի լեզէոն վահանաւորացն Յունաց կամ ի սպարակիրն Հայոց իբրև ի բերդ մտեալ հանգչէին»:¹ Կամ թե — «Զի յորժամ Հայոց նիզակաւորքն առաջի կարգէին, այսպէս յարձակէին որպէս զլեառն մի բարձր, և կամ որպէս զաշտարակ մի հաստաբեւտ հզօր և անշարժ. և յորժամ մեք զնոսա սակաւ մի շարժէաք, նոքա ի լեզէոն Հոռոմոց ապաստան լինէին. և նոցա զվահանափական բացեալ, զնոսա իբրև ի քաղաքորմ պարսպաւոր ամրացեալ ընդունէին»:² Ապա մի քանի էջ հետո ավելացնում է, թե երբ Դղակ իշխանին, իբրև դավաճանի բերում են այն դահլիճը, ուր Արշակ թագավորն էր, այն ժամանակ սակրավորները սպարներով ծածկում են միջանցքի վրա բացված անցքերը: «Իսկ յորժամ մուծին ի փող տանցն՝ յորում արքայն էր, և էր փողն ընդ երկար, բազում երդս լոյսիջոյցս էր թողեալ, և տանէին զնա ընդ այն, կայր շուրջ սպարակիրն փակեալ սակրաւորքն և զերդս ամենայն լուսոյն ծածկէին: Ապա մտեալ շուրջ զնովաւ ի տեղւոջն ձգձգէին զնա սպարակիրքն»:³ Փաստերը ցույց են տալիս, որ սպարակիրները և վահանավորները զորքի առանձին տեսակներ են և հարկ եղած դեպքում զորքի մյուս տեսակներին կամ իշխաններին ու թագավորին վահանափակ էին անում և ապահովում նրանց կյանքը: Վահանով ոչ միայն պաշտպանվում էր անհատապես ամեն մի զինվոր իր վրա հարձակվող թշնամուց, այլև զինվորները համախմբված փակ շղթայով ամուր «բերդեր» էին պատրաստում և նրա միջին պաշտպանվում էին թշնամու համար անսպասելի կերպով: Նթե պարսկական բանակը որպէս ամուր պատանեշ զործածում էր մեծ թվով փղեր, ինչպէս, օրինակ՝ Ավարայրի ճակատամարտի ժամանակ, ապա, դրան հակառակ, հայերը պարսկական նետերից պաշտպանվում էին իրենց վահաններով, կազմելով վահանափակ շղթաներ: Հայկական զորքի այն գնդերը, որոնք զինված էին նիզակներով, անպայման պետք է վահաններ

¹ Փ. Բ ու դ ա ն դ, «Պատմութիւն Հայոց», էջ 201:

² Անդ, էջ 202:

³ Անդ, էջ 204:

ունենային, չհաշված այն, որ նրանց անբաժան զենքն էր համարվում նաև սուրը:

5-րդ դարի պատմիչ Եղիշեն, խոսելով Վարդանանց պատերազմի մասին, հիշում է, թե մարտից առաջ, երբ Վարդան Մամիկոնյանի հրամանով Հայաստանի մասերից հայ նախարարները հավաքում են իրենց զորքերը, նրանք ունեին «սուր ընդ մէջ և վահան ի ձեռին»:¹ Իսկ Ավարայրի ճակատամարտի ժամանակ՝ «կոփիւքն վահանաւորաց... զլսելիս ամենեցուն առհասարակ զխլացուցանէին»:² Պատահել է, որ հայ զորավարները հաշվի առնելով թշնամու ուժի մեծությունը և իրենց փոքրաթիվ լինելը, դիմել են խորամանկության: Պատերազմի դաշտում հանկարծակիութուն ստեղծելու համար ինչպես պարսիկները մի շարք կռիվներում կատաղած փղեր էին օգտագործում, այնպես էլ հայկական զորքերը որոշ դեպքերում, փղերի փոխարեն, օգտագործել են ջորիներ, այն նպատակով, որպեսզի իրարանցում և շփոթ առաջացնեն թշնամու բանակի մեջ: Ծիշտ է, ջորիները փղերի նման վտանգավոր չեն մարդկանց կոխոտելու համար, բայց աղմուկ տղաղակի մեջ խրտնած ջորիներն էլ ոտի տակ էին տալիս թշնամուն և իրարանցում առաջացնում ամենուրեք: Այդ մասին մի շատ հետաքրքիր հիշատակություն ունի Հովհան Մամիկոնյանը. «Իսկ վահանայ լցեալ իմաստութեամբ, առեալ երկերեւր կաշեայ ասպար, և արկ զհարեւր ջորեօք ամեհեօք, երկաթ մի յայս կոյս ասպարին, և երկաթ մի յայն. և գնաց մերձ ի բանակն Հոնին՝ որ փոխանակ էր Տիգրանայ և ունէր ընդ ձեռամբ իւրով ութ հազար այր, և բանակեալ էր մերձ ի քարազլուխն... արդ առեալ վահանայ զհարեւր ամեհի ջորիսն, և տարաւ զնոսա յեզր բանակին, և ի տասն ջորիսն այր մի՝ որ զհետ երթայր: Եւ իբրեւ խթեցին զջորիսն սրով և արկին ի բանակն, և ինքեանք զհետ մտեալ՝ զփող սրատելազմին հնչեցուցին... քանզի և ջորիքն ընդ ձայն ասպարացն, և ընդ զօրացն աղմկել, և ընդ փողոցն բախելն խրտուցեալ, յամենայն կողմանց լոկ արշաւէին ի բանակն: Եւ զօրքն կարծէին եթէ հեծեալ է, և ձայն սուսերացն ի կոտորելոցն է...»:³

9-րդ դարի պատմիչ Հ. Դրասխանակերտցին Սահակ իշխանի զորքի մասին հետևյալն է ասում. «Հրամայէր հետևակամարտ

¹ Եղիշե, «Պատմութիւն Վարդանանց», էջ 82—83:

² Անդ, էջ 170:

³ Յ. Մամիկոնեան, «Պատմութիւն Տարօնոյ», էջ 45—46:

գնդին վահանափակ լինել, որ տեսութիւն իմն բերէր յինքն որպէս անպարտելի պարիսպ. և ի թիկանց կուտէ նոցա զհեծելազոր գունդն պատրաստէր՝ սպառազինեալս և վառեալս ի զէնս և ի զարդս. և առաջապահքն առաջի վահանափակ սպային սրավար երիվարօք խաղացեալ՝ յայսկոյս յայնկոյս երթային դային»¹

Այս փաստերը ցույց են տալիս, որ անհատ զինվորի ձեռքին վահանը ոչ միայն պաշտպանութեան միջոց էր հանդիսանում, այլև պաշտպանական մարտերում դառնում էր շարժական ամրութիւն, նրանով պաշտպանվում էր հետևակը բաց դաշտում և վահանների հովանու տակ հետևակ նետաձիգները՝ հարվածում էին թշնամուն:

Չնայած այն հանգամանքին, որ պատմիչները մի քանի տեղ հիշատակում են նիզակափակ և սակրով փակելու դեպքեր, սակայն պատնեշ կազմելու համար հիմնական դերը խաղացել է վահանը: Թեև հասկանալի է, որ նիզակափակի ժամանակ ևս պետք է վահանով փակվեր զորքը և նիզակը դուրս ցցելով հնարավորութիւն շտար թշնամուն մոտենալ իրենց: Մանրանկարների և քանդակների վրա ունենք մի քանի նմուշներ, որոնցով հնարավոր է գաղափար կազմել միջնադարում գործածված վահանի մասին, իսկ ուշ շրջանին վերաբերող, 17-րդ դարից սկսած, ունենք վահանների նմուշներ, որոնց մեջ կան տեղական ժողովրդական և զինվորական ձևի վահաններ, թեև վերջիններս Հայաստանին տիրող պետութիւններին են պատկանում:

Կարևոր նմուշ է նաև Մշու Առաքելոց վանքի 1134 թվին պատկանող դռան վրայի քանդակը, որտեղ մի շարք զենքերի հետ զինվորն իր ձախ ձեռքին բռնած ունի վահան: Այս քանդակի վահանը դարձյալ կընթերցենք ձև ունի և կենտրոնը զարդարված է վարդաձև օրնամենտներով, մի բան, որ շատ տարածված է հայկական արվեստի բնագավառում: Վահանի մի նմուշ ևս պահպանվել է Ախթամարում Գողիաթի ձեռքին, որտեղ դարձյալ վահանը կընթերցենք և շուրջը զարդարված է բշտիկաձև ուռուցիկներով, կենտրոնում կա վարդաձև բուսական քանդակ: Վահանների բազմաթիվ նմուշներ կան ձեռագրերի մանրանկարների մեջ:

Հայտնի են սասունցիների և այլ տաճկահայ գավառների մինչև 20-րդ դարի սկիզբները գործածական վահանները, որոնք կաշուց և այլ նյութերից են շինած, իսկ ամրութեան համար վրան

¹ Դրասխանակերտցի, «Պատմութիւն Հայոց», Թիֆ., 1912, էջ 312:

երկաթե մեծագլուխ գամեր են ամրացրած և երբեմն էլ երկաթապատած: Այդ վահանների նմանները գտնվել են ուրարտական Կարմիր Բլուրում, կենտրոնը՝ բրոնզից, շրջապատը՝ ծառի ճյուղերով հյուսած:

Սաղավարտը համարվում է զրահի կարևոր մասերից մեկը, որը պաշտպանում է զինվորի գլուխն ամբողջովին: Սաղավարտը տարբեր ժամանակներում պատրաստել են տարբեր մետաղներից, այն է՝ պղնձից, երկաթից և պողպատից: Սաղավարտի գործածությանը ուրարտական քանդակների մեջ շատ հաճախ ենք հանդիպում: Դրանցից մեկում՝ ուրարտական մի քանդակում, ուրարտական զինվորը կրում է գմբեթաձև սրածայր սաղավարտ, որը ծածկում է ռազմիկի ճակատի կեսը և երկու կողմից անկյունաձև ցած է իջնում ու պաշտպանում ռազմիկի ականջները:

Կարմիր Բլուրի պեղումների ժամանակ գտնվել են մի քանի բրոնզե սաղավարտներ, որոնցից մեկն արքայական է և պատկանում է ուրարտական Սարգուր թագավորին: Այդ սաղավարտը հարուստ է քանդակներով և իր ամենաստորին եզրին ունի սեպագիր արձանագրություն թագավորի անունով:

Սաղավարտի ճակատի մասում քանդակված է երկու շարք կենաց ծառի պաշտամունքի տեսարանը, որոնք զետեղված են երկու կողմերից գլխահակ վիճակում գտնվող շորս մեծ օձերի (վիշապների) հովանու տակ, իսկ սաղավարտի ետնային մասը հեծյալների և ռազմասայլերի երկշարք պատկերներով է զարդարված:

Նույն պեղումներից գտնված զինվորների սաղավարտները շունեն այդ զարդարանքները, միայն թե նրանց ճակատին կա աստղաձև ինչ որ մի ուռուցիկ նշան, որ հավանաբար ուրարտական զորանշանն է, կամ տվյալ զորախմբի նշանը: Այդ բոլոր սաղավարտներն էլ գմբեթաձև են և վերջանում են գագաթի սուր ելուստով: Հույն պատմիչ Հերոդոտը հիշում է, որ հայ զինվորները, փուլուզացիների և պաթագոնացիների նման իրենց գլխին կրում էին բուխ սաղավարտներ: Սաղավարտի փեշերը տարածվում էին ծոծրակին և երկու կողմից ունենում էր դեպի ետ կորացած հավելվածներ՝ ականջի մասը պաշտպանելու համար: Այստեղ հետաքրքրականն այն է, որ սաղավարտի գագաթին դրված էր լինում եղջյուրաձև մի աղեղ, որի ծայրերը թեքված են դեպի ներքև:

Սաղավարտը Փավստոսի և Նղիշեի մոտ կոչվել է նաև երկաթե գլխանոց (էջ 137): Իշխանական սաղավարտները տարբերվել են շարքային զինվորի սաղավարտից՝ ունենալով տոհմական որոշ նշան: Մանվել Մամիկոնյանի սաղավարտն ունեցել է արծվի տոհմական նշանը: Բուզանդը հիշում է, որ Մեհրուժանն իր սաղավարտի վրա նշան չուներ՝ անճանաչելի լինելու և իր զինվորներից չտարբերվելու համար: Սակայն սաղավարտի վրա նշան ունենալու մասին մեզ տեղեկություն է տալիս Խորենացին, երբ խոսում է Բելի մասին:

«Բել առաջի ամբոխին եկեալ հասեալ ընտրիւք և վառելովք ոմամբք. և երկար միջոց ճանապարհին ընդ նա և ընդ ամբոխն. և ինքն գլխանոց ազուցեալ երկաթի, նշանաւորօք վերջօք»:¹ Ս. Օրբելյանի մոտ կարդում ենք Բաբել Սյունեցու մասին: «Երկաթազամ և բեռնապինդ սաղավարտին զահեղակերպ գլուխն և զճակատն պղնձեայ և տախտակամած յօրինուածով ամրացուցանէր», ապա ավելացնում է. «վագրակերպեան սաղավարտաւն՝ ըզգեղեցիկն գլուխ»:² Իսկ Վարդան պատմիչը խոսելով վրաց Վախթանգ թագավորի մասին, հիշում է, որ նրա սաղավարտի առջևի մասում նկարված էր գայլի պատկեր, իսկ ետևում առյուծի:³

Ղևոնդ պատմիչը խոսելով Արտավազդի ապստամբության մասին ընդդեմ արաբների, հիշում է նույնպես «ստանայր անդ զէնս և անօթս պատերազմի, և վառէր զինքն զրահիւք և սաղավարտիւք և ամենայն սպառազինութեամբ»:⁴

Այնուհետև Հովհան Մամիկոնյանը հիշում է, թե ինչպես մուրճով հարվածել են սաղավարտին. «և հասեալ Սմբատայ՝ եհար մրճովն ի վերայ գագաթանն, և գոգեաց զսաղաւարտն, և գլխոյն ոսկրն սիռսեալ՝ տեղի տայր սաղաւարտն մրճին Սմբատայ, և հաղիւ կարաց հանել»:⁵ Իսկ Ուռհայեցին խոսելով թաթարների հարձակման մասին, հիշատակում է, թե ինչպես բաբանի դեմ կռվելու համար բանակայիններից մեկը «խնդրեաց զորավոր և քաջ ձի և զգեցեալ զրահս և եդեալ սաղաւարտ ի գլուխն»:⁶ Նույն բանը հիշում է Թովմա Արծրունին: Թեև մեր պատմիչները բազմիցս հիշա-

1 Մ. Խորենացի, «Պատմութիւն Հայոց» էջ 38—39:

2 Ստ. Օրբելիան, «Պատմութիւն նահանգին Սյունական», էջ 38—39:

3 Վ. Վարդապետ, Հաւաքումն Պատմութեան, Վենետիկ, 1862, էջ 97:

4 Ղևոնդ, «Պատմութիւն...», էջ 138:

5 Յ. Մամիկոնեան, «Պատմութիւն Տարօնոյ», էջ 35:

6 Մ. Ուռհայեցի, «Ժամանակագրութիւն», էջ 120:

տակում են սաղավարտը, սակայն ձևի մասին գրեթե ոչ մի տեղեկություն չեն տալիս: Միայն միջնադարյան քանդակների վրա կան նրանց ձևերը: Առաքելոց վանքի դռան վերևի մասի քանդակի մեջ հեծյալ զինվորի սաղավարտն ունի բութ ձև, ծածկում է ճակատի կեսը և հետևի կողմից փակում է ամբողջ ծոծրակը: Սաղավարտի նմուշներին մենք հանդիպում ենք նաև ձեռագրերում, որտեղ հայկական սաղավարտները սրագագաթ են (Վարդանանց պատերազմ և այլն), 13-րդ դարի բարձրաքանդակի մեջ Ամիր Հասանը ծածկել է մի սաղավարտ, առանց հավելվածների: Իսկ 15-րդ դարի ձեռագրերից մեկը, որտեղ նկարված է Մուշեղ Մամիկոնյանի ճակատամարտը, հեծյալների սաղավարտներն ավելի սրածայր են և հետևի մասում ունեն հավելված, մարտի առաջնորդի (Մամիկոնյանի) սաղավարտի ճակատին նկարված է խաչ: Սաղավարտի նույն ձևը մենք տեսնում ենք 1397 թ. մի ձեռագրում և Սսի 13-րդ դարի ձեռագրերից մեկում:

Եթե հայ զինվորը պատերազմում գլուխը հարվածներից պաշտպանելու համար կրում էր սաղավարտ, այնպես էլ իրանը պաշտպանելու համար ռազմիկները, բացառությամբ աղեղնավորների, հագնում էին մինչև ազդրերը հասնող զրահներ, լրացուցիչ կարգով կրում էին սրունքների ու բազուկների համար պատրաստված հատուկ զրահներ (պահպանակներ), որոնք կոչվում էին սոնապան, բազպան: Այս զրահները պատրաստված էին լինում տարբեր նյութերից և իրենց ձևերով տարբեր էին լինում: Զրահները պատրաստվում էին բացի մետաղյա մասերից նաև կաշվից, վուշից, մազից և այլն: Զրահի այն մասը, որ ծածկում էր ռազմիկի իրանը, իր գործվածքով և ձևով տարբերվում էր մյուսներից: Մեր պատմիչները հիշում են «շերտաւոր», այսինքն մետաղի կտորները շերտ-շերտ հագնում էին մեկը մյուսի վրա ձկան թեփուկների նման: Շերտավոր զրահներին անվանել են նաև կողենֆ, որ հյուսված էր միմյանց հետ և ուներ մոտավորապես տերևի ձև: Այդ ձևի հյուսվածքների մենք հանդիպում ենք նաև պարսկական քանդակների վրա: Զրահի մյուս տեսակը կոչվել է վերտֆ, որը շղթայանման խիտ հյուսվածք է ունենում. այս ձևի հյուսվածքը չի խանգարում մարտիկի շարժումները: Խորենացին խոսելով Հայկի և Բելի կռիվների մասին, գրում է. «Եւ տախտակս պղնձիս թիկնաց և լանջաց»:¹ Խոսելով Տրդատի մասին,

¹ Մ. Խորենացի, «Պատմութիւն Հայոց», էջ 39:

հիշում է. «եւ ինքն վառեալ վերտ պահպանակօք, ուր ոչ գցէին նետք»:¹ Խորենացու մոտ հիշատակված տախտակս՝ թիկունքի և լանջերի պղնձե տախտակները համապատասխանում են վա-
րապանակին (լանջանոց, վերարկու): Լանջանոցին մեր պատմիչ-
ներն անվանել են նաև ճաւշ (ճօշ): Ն. Շնորհալին «Ողբ Եդե-
սիոյ»-ի մեջ պատմելով Զանգի ամիրայի զորքերի Եդեսիայի վրա
հարձակվելու մասին, ի միջի այլոց, ասում է՝ «եգետ բազում զօրս
հագեալ ճօշանս յեփեալ կաշոյս», «Զրահաւորք մըկնդաւորք, ճօ-
շիւք պատեալ՝ շուրոր անձինս», «Եւ ձիս և ջորիս և ուղտս անհա-
մարս, և վրան ջօշան, և այլ սլեհ որ ոչ գոյ թիւ»:² Ըստ Քսենոֆո-
նի նկարագրութեան՝ արեւելյան ժողովուրդները, որոնց թվում նաև
հայերը, պատերազմի ժամանակ հագնում էին վուշից պատրաս-
տած զգեստներ, որոնց փեշերը հասնում էին մինչև ազդրերի
կեսը:

Խորենացին խոսելով Զիրավ դաշտի ճակատամարտի մասին,
նշում է, թե ոչ միայն հայերը, այլև հույները հագած ունեին
կաշվից զգեստներ: Թովմա Արծրունին պատմելով Բուղայի զորքի
մասին, նույնպես հիշում է, որ հրի դեմ պաշտպանվելու համար
զորքը հագնում էր մազե զգեստ:³ Ռազմիկը հագնում էր նաև պա-
տերազմին հարմար կոշիկներ, որոնք կոշվել են օղ և շատ հա-
ճախ՝ մուշկ. այդ մասին Թովմա Արծրունու և մյուս պատմիչների
մոտ կան բազմաթիվ հիշատակություններ: Բացի այդ՝ զինվորը
պարտադիր կերպով զրահի վրա հագնում էր պարեգոտ:

Հայկական բարձրավանդակը դարեր շարունակ ենթարկվել է
օտարերկրյա զավթիչների հարձակումներին, որոնք ամեն ջանք
գործ են դրել ընկճելու և իրենց ենթարկելու հայ ժողովրդին:
Հայ ժողովուրդը բազմաթիվ թշնամիների դեմ զինված պայքար է
մղել իր երկրի անկախութեանը պահպանելու համար: Այդ դաժան
կռիվներում հայ ժողովուրդը ցուցաբերել է անսահման նվիրվա-
ծություն, տոկունություն իր հայրենիքի նկատմամբ և կատարել է
հերոսություններ: Աշխատավոր հայ ժողովուրդը կրկնակի փոր-
ձությունների է ենթարկվել և հերոսաբար կռվել ինչպես հայ շա-
հագործող, այնպես էլ օտարերկրյա զավթիչների դեմ: Թշնամու
դեմ մղված այդ դարավոր պայքարի մեջ՝ հանուն պաշտպանու-

¹ Մ. Խորենացի, էջ 230:

² Մ. Ուռհայցի, էջ 426:

³ Թ. Արծրունի, էջ 220:

թյան ապահովման, զարգացավ ու առաջնակարգ տեղ գրավեց զինագործության արհեստը, որի համար Հայաստանն ունի քաղաքար չափով թե՛ հում նյութ և թե՛ վարպետ արհեստավորներ, որոնք ոչ միայն պատրաստել են մարտական զենքեր, այլև հրենք հորինել են պաշտպանության զանազան միջոցառումներ՝ թշնամիների ամեն տեսակ զենքերից պաշտպանվելու համար. բացի այդ, սարքավորել և կռիվների ժամանակ օգտագործել են հրձիգ միջոցներ և ամրություններ ավերող մեքենաներ:

[100pp.]

ԳԱՍ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.

FL0680633

ԳԻՆԸ 3 Ռ.

A F
110836